

Magyar Református Nevelés

2017

3

REFORMÁTUS PEDAGÓGIAI FOLYÓIRAT

MEGJELENIK ELEKTRONIKUSAN, ÉVENTE 4 SZÁM ■ LETÖLTHETŐ: REFPEDI.HU/MRN

A REFORMÁTUS ARANY JÁNOS

Szerkesztői előszó

ÜDVÖZLET AZ OLVASÓNAK! ■ SZONTAGH PÁL 3

Tanulmányok

DR. GYŐRI L. JÁNOS ■ ARANY JÁNOS ÉS A REFORMÁTUS IDENTITÁS 6

DR. NYILASY BALÁZS ■ ARANY JÁNOS BALLADÁI A KÖLTŐISÉG,
AZ ELBESZÉLŐ JELLEG ÉS A DRÁMAISÁG TÜKRÉBEN 31

SZONTAGH PÁL ■ ARCKÉPVÁZLAT SZEMERJAI SZÁSZ KÁROLYRÓL 42

Műhely

BÁNNÉ MÉSÁROS ANIKÓ ■ KIEMELKEDŐ OKM TELJESÍTMÉNYŰ
REFORMÁTUS ISKOLÁK JELLEMZŐI: EGY KUTATÁS EREDMÉNYEINEK
BEMUTATÁSA 54

Szemle

VÁRADI-KUSZTOS GYÖRGYI – VÁRADI FERENC ■
MÉHES BALÁZS (SZERK.): LELKI ARCUNK 64

Számunk szerzői 69

A címlapon a „Nagy tanári kar” nagykőrösi szoborcsoport látható. Fényképezte Erdei Tamás Ferenc. E számunk illusztrációit készítették: Erdei Tamás Ferenc, Szontagh Pál, Varga Gábor (Vargosz).

OGO

E számunk elkészítését a hollandiai OGO Alapítvány támogatta.

ÜDVÖZLET AZ OLVASÓNAK!

A református köznevelésben 2017 az évfordulók éve. Nemcsak az 500 éve megindult reformációt ünnepeljük, de a magyar irodalom nagy református alakjainak születési évfordulóit is: Arany János és Tompa Mihály 200., Szabó Magda 100. születésnapját.

A Református Pedagógiai Intézet az ötszázadik évfordulót rajzpályázattal, tanulmányi versenyek szervezésével valamint – mint arról az MRN 2017/1. számában is hírt adtunk – protestáns hivatásetikai konferenciával ünnepelte. Arany Jánosra 2017 márciusában „A refor-

mátus Arany János” konferenciával emlékeztünk a Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Karán, Nagykőrösön.

A konferencia hallgatóit ténylegesen, a folyóirat olvasóit most képzeletben Nagykőrösre invitáljuk, megidézve a református gimnázium történetének legfényesebb időszakát, amikor egyszerre hét akadémikus tanított itt. Az 1851. október 8-ai egyháztanácsi jegyzőkönyvben ezt olvashatjuk: „Indítványba tétetett, hogy miután Varga

A konferencia résztvevői a Nagy tanári kar szobor előtt

János mérnök úr a mathesis tanszékét el nem vállalta, köztudomás szerint pedig ifjú Szász Károly úr, – ki a magyar irodalomra választott el, – a mathesisben is kitűnő képzettséggel bír, sőt barátai előtt tett nyilatkozata szerint inkább szerette volna, hogy a mathesisre választott volna el, a minthogy e tanszékre szintén folyamodott is; tanácsos volna azért ezen tisztelt professor urat a mathesis tanszékre alkalmazni, és az ez által megürülendő magyar Litteratura tanszékére pedig honunk egyik nevezetes költőjét Arany János urat, mint ki a nevelésben szintén jártas, s hajlamokkal bír, meghívni.”

Jelen számunk tanulmányaiban e két híres professzort idézzük meg. Győri L. János a református identitás jegyeit mutatja ki Arany János munkásságában, Nyilasy Balázs Arany János balladait a költőiség,

az elbeszélő jelleg és a drámaiság tükrében vizsgálja. Arany tanártársai közül a későbbi református püspök, író és műfordító, Szász Károly alakját is felelevenítjük. E számunk recenziójában nem hagyjuk el sem a „hírös várost”, sem a pedagógiát, hiszen a református tanítóképző főiskola dékánja, Dr. Szenczi Árpád születésnapja alkalmából összeállított tisztelegő tanulmánykötetet mutatja be a főiskola két nagykőrösi oktatója, *Dr. Váradi-Kusztos Györgyi* és *Dr. Váradi Ferenc*.

A szám tematikájából látszólag kilóg a Műhely rovatban *Bánné Mészáros Anikó* elemzése a kiemelkedő kompetenciamérési eredményeket elérő református iskolákról, de kicsit alaposabban átgondolva rá kell döbbenünk, hogy a tanulók személyre szabott fejlesztése, a tudományos megalapozottságú önreflektív pedagógia az egyik legrégebbi protestáns hagyományunk. Ezzel a tanulmánnyal is fel szeretnénk hívni minden pedagógus kollégánk figyelmét erre a felemelő és felelős örökségre.

SZONTAGH PÁL *főszerkesztő*

DR. GYŐRI L. JÁNOS

ARANY JÁNOS ÉS A REFORMÁTUS IDENTITÁS¹

A REFORMÁTUS ARANY JÁNOS

Makkai Sándor elhíresült kijelentése szerint „a magyar irodalomnak csak két költője van, aki igazi vallásos verseket írt: Balassi és Ady.”² Ez a merész megállapítás Makkai csak egy másik kijelentése fényében értelmezhető, amely magának a vallásnak a mibenlétére vonatkozik: „...minél emberibb az ember, annál vallásosabb, a szónak nem hitvallásbeli és ceremoniális, hanem lényegi értelmében.”³ Makkai Sándor megállapításában tehát nem felekezeti vonatkozások játszanak szerepet, hanem elsősorban az Isten–ember kapcsolat egzisztenciális értelemben.

Makkai kijelentéséhez csatlakozva bevezetésül mi magunk is megkockáztatunk egy sarkított megállapítást: az európai gondolkodást alapjaiban átrendező felvilágosodást követően igazán két nagy magyar református költőnk van: az egyik a 19. században Arany János, a másik a 20. században Áprily Lajos. Hogy miért? Mert egyedül az ő költészetükben érezzük érvényre jutni mindazt, amit általában református identitáson értünk, és itt nem a „vallásos” vagy a „keresztény”, vagy esetleg a reformáció felekezeteit összefoglaló „protestáns”, hanem kimondottan a „refor-

mátus” jelzőn, mint felekezeti megkülönböztető jelzőn van a hangsúly. Mert csak ők ketten azok, akik úgy őrzik meg és mentik át költészetükbe a 16–17. században kialakult hitvallásos-biblikus hagyomány néhány kulcselemét, hogy közben kezük alatt nem profanizálódik teljesen ez az örökség, hanem lelkük mélyén, különösen kritikus történelmi és élethelyzetekben ismételtel megszólal a szentség iránti alázat is. A pusztá ténymegállapításon túl természetesen Áprily költészetével itt most nem kívánunk foglalkozni, figyelmünket Arany János és a református identitás kapcsolata felé fordítjuk, engedve a reformáció 500. és Arany születésének 200. évfordulója kettős kihívásának.

A SZAKRÁLIS GYÖKEREK – A MAGYAR REFORMÁTUS IDENTITÁS TÖRTÉNETI, TÉRBELI, IDŐBENI RÉTEGZŐDÉSE ÉS ANNAK HATÁSA ARANY JÁNOS VILÁGÁRA

A protestáns identitás Kósa László szerint történeti, térbeli és időbeli változataiban ragadható meg leginkább.⁴ A református öna-

zonosság fontosabb elemeit az alábbiakban ugyanezen paraméterek mentén próbáljuk számba venni.

A reformáció megjelenését követő száz esztendő, azaz a 17. század elejéig terjedő időszak az új hitvallások és hitelvek megszületésének ideje. Bár ekkor még alig beszélhetünk önálló református hagyományról, az már kezdettől jól látszik, hogy a formálódó új identitás alappillére a *Sola Scriptura* (Egyedül az Írás) szellemében a biblicizmus, azaz a biblikus műveltség kiteljesedése. Ennek dogmatikai vonatkozásban legfőbb következménye

a kálvini elveken alapuló *predestinációs hit*, etikai vonatkozásban az ebből fakadó szigorú *munka- és hivatás-etika*, társadalmi vonatkozásban pedig az előbbieken gyökerező *kritikai hajlam* és *szociális érzékenység*.

A predestináció nehéz dogmatikai kérdés⁵, amellyel a kora újkor átlagembere nemigen tudott megbirkózni. A református hitgyakorlatot azonban öntudatlanul áthatotta, s nagyjából egy olyan hittapasztalatot jelent, amelyet az ember nem cselekedeteivel érdemel ki, hanem kegyelemből Istentől kap ajándékba. Hogy ez Arany hősei cselekedeteinek is elemi mozgatója, arra a költő műveiben számos példát látunk. Szondi György például Ali pasa kegyelmi ajánlatára így üzen vissza: „Mondjad neki, Márton, im ezt felelem: / kegyelmet uradtól nem vár soha Szondi, / Jézus kezében kész a kegyelem: / Egyenest oda fog folyamodni.” (*Szondi két apródja*). Toldi pedig ilyen önjellemzést ad magáról, amikor a mű végén édesanyjával újra találkozik a királyi udvarban: „Miklós pedig monda: Nem

megjövendöltem, / Hogy előbb vagy utóbb bajnok lesz belőlem? / De nem köszönöm azt magam erejének: / Köszönöm az Isten gazdag kegyelmének.”

A predestinációs hittudat tudvalevőleg nem teszi passzívvá az embert, hanem épp ellenkezőleg, aktív cselekvést, kritikus magatartást (ennek forrása a helyes önismeret) és szociális érzékenységet eredményez. E magatartásformákat az indikálja, hogy Kálvin szerint a kiválasztottsága tudatában élő ember egész életét Isten szolgálatába állítja. Köztudott, hogy Arany teljes mértékben bírta ezeket az

erényeket, s ez által került egyensúlyba nála tett és beszéd, hivatás és költészet, magánélet és közéleti szerep, s mindez a reformáció spirituális örökségéből is táplálkozott.⁶

A protestáns etika társadalomkritikai és szociáletikai attitűdje az irodalomban leggyakrabban a szegény és a gazdag példázatos ellentétezésében jelenik meg. Ennek bibliai inspirálója a gazdag és Lázár története mellett számos jézusi példázat és egyéb evangéliumi történet is lehet. Témánkkal kapcsolatban érdemes azonban hangsúlyozni, hogy a szociális viszonyok ilyen leegyszerűsített modellezése a kora újkor hazai református prédikatori irodalomnak is kedvelt témája volt. Tofeus Mihály erdélyi prédikátor egyik 1683-ban megjelent zoltármagyarzatában ezt olvassuk: „Mégyen az úton a szegény ember egyedül egy pálcával, mezítláb, vagy bocskorban, rongyos öltözetben, szembe jön véle a gazdag ember, hintón, vagy paripán, nagy gazdagsággal, friss fényes köntösben. Azt mondja Salamon: mind a kettőt az Isten formálta, ha Őfelségének tetszik,

A predestinációs hittudat tudvalevőleg nem teszi passzívvá az embert, hanem épp ellenkezőleg, aktív cselekvést, kritikus magatartást (ennek forrása a helyes önismeret) és szociális érzékenységet eredményez.

ezt a gazdagot a hintóból, paripáról leveszi, s a porba ülteti, megalázza, ama szegényt a porból felveszi, s ennek hintájára vagy paripájára ülteti, és felmagasztalja.”⁷ Arany János 1847-ben született *A szegény jobbágy* című versét olvasva az az érzésünk, mintha a költő a fenti prédikációszöveg első gondolat-sorát szedte volna versbe: „Széles országúton andalog a jobbágy, / Végzi keservesen vármegye robotját... / Ott ül a szegény pór az első saroglyán, / elkopott ostorát a kezében fogván; / ...Széles országúton, mint a szél morgása, / hallik a távolban hintó robogása, / ...Dölyfös úri kocsis ül a hintó bakján / Félkezében cifra ostort suhogtatván...” (a kiemelt szavak a szó szerinti és tartalmi egyezéseket jelzik!). Nem valószínű, hogy Arany ismerte Tofeus másfél évszázaddal korábban megjelent szövegét, a hasonlóság mégis elgondolkodtató. Az ugyanis jelzi, hogy a református prédikatori irodalomban megvoltak az Arany-féle verses életképek prózai előképei, s ma már alig feltárható szellemi csatornákon át – prédikációk vagy vallásos elmélkedések, népkönyvek közvetítésével – a költő kapcsolatba kerülhetett ezzel az örökséggel. Ez a feltételezés még azzal együtt is megállhat, hogy a szakirodalom tud a vers egy ennél konkrétabb forrásáról is.⁸ A szépirodalomban nem ritka ugyanis, hogy alkotás közben több élményréteg rakódik egymásra. Mint lentebb látni fogjuk, Aranyra különösen is jellemző, hogy életképszerű vagy epikus műveiben konkrét szövegszerű forrásokra hagyatkozik.

A predestinációs hitnek van még a fentiekén túl egy további, közösségi vonatkozású aspektusa is, amelyről gazdag irodalmi utóélete miatt külön is szólnunk kell. A predestinációs hitben gyökerezik és a zsidó-

magyar sorsanalógián alapul ugyanis az az ószövetségi háttérű történelemértelmezés, amely Izráel népe történetének eseményeiben (kivonulás Egyiptomból, pusztai vándorlás, honfoglalás a tejjel-mézzel folyó Kánaánban, elhajlás Istentől a bálványimádás felé, aminek következménye a babiloni fogság, a próféták megtérésre hívják a népet stb.) a magyar nép történetének egyes állomásait látja. (Kivonulás Szkítiából, vándorlás, honfoglalás a bőséges Pannóniában, a keresztyénség felvétele, elhajlás Istentől, aminek következménye a tatár és török, mint Isten büntetése, végül a prédikátorok megtérésre hívják a népet.) A kora újkori magyar prédikátorok a személyes hit hirdetése mellett az egész nép szószólói is kívántak lenni Isten előtt. Luther alapkérdése mellett (Hogyan kerülhetek kapcsolatba a kegyelmes Istennel) a pogány török és a katolikus Bécs szorításában arra a kérdésre is választ kerestek: hogyan történhetett meg velünk mindaz, ami megtörtént, s a feleletet az imént vázolt sorsanalógiában találták meg.⁹

Ez a történelemértelmezés a török kiűzése és a protestantizmus számszerű visszatorzulása után elhalványult a magyar történelmi tudatban, néhány kulcseleme azonban makacsul továbbélt, s kritikus történelmi pillanatokban felszínre bukkant: nyomai láthatók Kölcsey Himnuszában, deszakralizált változatában Petőfi néhány versében, és mint látni fogjuk, Arany is ismerte ezt a hagyományt.

A biblicizmusból, mint legfőbb református identitáselemből már a 16. században kisarjadt egy másik, a sajátos anyanyelvi tudat, hiszen a reformáció legfőbb kulturális hozadéka az volt, hogy a Szentírás üzenetét anyanyelven kívánta eljuttatni minden

emberhez. Ennek a jelenségnek elsősorban nem teológiai, hanem sokkal inkább etnikai és történelmi gyökerei voltak. Közép-Európa keleti régióiban az anyanyelv a nemzeti és felekezeti identitásnak máig meghatározó eleme. A magyarságnál különösképpen, hiszen a nyelvi elszigeteltség miatt elődeink már a honfoglalás korában is fenyegetve érezhették magukat. Az anyanyelv a kései humanizmus idején, a 16. században vált meghatározóvá az európai írásbeliségben, s ebben a folyamatban a reformáció meghatározó szerepet játszott. A reformátorok felismerték ugyanis, hogy az írni, olvasni tudó emberhez könnyebb eljuttatni üzenetüket. A század végére a Kárpát-medence magyar lakosságának már mintegy 90%-a református lett, s a magyar nyelvű nyomdatermékek többsége is bibliafordítás, énekeskönyv, katekizmus, prédikációs kötet vagy felekezeti színezetű tankönyv volt. A reformátusság így vált a magyar nyelv egységesülésének előmozdítójává.¹⁰

A magyar református identitás harmadik fontos eleme a saját felekezeti iskolához való rendíthetetlen hűség, ami az előzőekből szervesen következik. Kálvin reformátori programjában lényegesebb szerepet játszott az iskolaügy, mint Luthernél.¹¹ Az oktatás mindhárom szintjét képviselő református kollégiumok (Debrecen, Sárospatak, Pápa, Gyulafehérvár-Nagyenyed, Várad) és a hasonló szellemben, de alacsonyabb szinten működő vidéki partikuláik behálózták a Kárpát-medence magyar lakta vidékeit, s így a biblikus és anyanyelvi műveltség legfőbb végváraivá váltak.

A református identitás e három 16. századi eredetű pillére Arany János műveltségének is alapját képezi: alig van költőnk, aki nála jobban ismerné a Szentírást és az ahhoz kapcsolódó művelődési hagyományt. Ő a legnagyobb és legárnyaltabb szókincs-csel rendelkező, ha úgy tetszik, a „*legmagyarabb*” költőnk; s végül összes tanulmányait és préceptori, majd tanári munkáját református iskolákban (a debreceni anyakollégiumban és annak nagyszalontai, kisújszállási, nagykőrösi partikuláiban) végezte.

A magyar protestantizmus történetének második, a 17. század elejétől a 19. század közepéig tartó időszakát Kósa László a „megkülönböztetés korszaka”-nak nevezi.¹² Ez idő tájt a magyar protestantizmus, benne a reformátusság, közjogi értelemben folyamatosan hátratételeket szenvedett. A reformátusság tudatában így „összefonódott a vallásszabadság és a rendi szabadság, majd *az ország függetlenségének ügye*”.¹³ A történelmi kényszer folytán így vált a református „*magyar vallás*”-sá.

Lelkiségtörténetileg a szóban forgó bő két évszázad korántsem egységes. A 17. század nemcsak az ellenreformáció, hanem a török hódoltság záró időszaka is. E kettős szorításban tovább éltek a református identitás hitvallásos elemei, és szívósan tartotta magát az ószövetségi gyökerű történelemértelmezés is, ami a hitélet közösségi elemeit konzerválta. Mindezt némileg ellensúlyozta a század derekától angol hatásra megjelenő puritanizmus. Ez a mozgalom a személyes hitgyakorlatra helyezte a hangsúlyt, s a lelkiismeretet tekintette az emberi cselekedetek fokmérőjének. A magyarnál

Az anyanyelv a kései humanizmus idején, a 16. században vált meghatározóvá az európai írásbeliségben, s ebben a folyamatban a reformáció meghatározó szerepet játszott.

polgárosultabb társadalmakban (Angliában, Hollandiában, Svájcban, a református többségű német tartományokban) mindez a hitélet individualizálódását, s egyúttal az egyéni felelősségen alapuló protestáns hivatás- és munkaetika megerősödését jelentette. A puritanizmus hatása nálunk sem volt jelentéktelen, de a társadalom merevebb szerkezete miatt kevésbé vált individuális tényezővé. A magyar reformátusság társadalmi bázisát ugyanis egészen a 20. század közepéig az a polgárosodás útján megrekedt földművelő kismemesség és a kis- és középparaszti réteg alkotta, amelybe Arany János is beleszületett.

A felvilágosodás eszméinek térnyerésével, a 18. század második felétől a református műveltségben két folyamat zajlott párhuzamosan. Az egyház intézménye alig reagált a világnézeti változásokra, sőt az egyéni kegyességet szorgalmazó 17. századi puritán hitgyakorlat kissé megkésve ekkor érintett meg komolyabb tömegeket. A reformáció századától folyamatosan működő debreceni nyomda például újra kiadta – méghozzá hatalmas példányszámban – az előző század puritán szellemű áhítatos és imádságos könyveit.¹⁴ A református kegyességi irodalomnak ezen kívül volt még egy rétege, melynek tartalmát nehezen tudjuk rekonstruálni. Arról a gazdag protestáns énekkincsről van szó, melynek alapját Szenci Molnár Albert 17. század eleji zsoltárátalköltései alkotják. Ehhez társultak a részben középkori eredetű, de többnyire reformáció korabeli magyar nyelvű dicséretes (Batizi András, Sztárai Mihály, Huszár Gál, Balassi Bálint és mások énekei), valamint a 18. század kevésbé dogmatikus, érzelmes, a szív kegyességét megszólaltató pietisztikus szövegei (például

Ráday Pál *Lelki hódolás* című gyűjteménye énekelhető szövegei vagy németből fordított pietista énekek). Hogy Arany ezekből mit ismerhetett, azt ma már nehéz megállapítani, hiszen a 19. század elején több énekeskönyv is a nép kezén forgott, sőt több évszázad énekkincsének számos darabját a hívek fejből ismerték. Barta János egyik tanulmányában megállapítja, hogy Arany műveltségének van egy olyan 18. századi rétege, amely ma már csak töredékeiben tárható fel, s itt elsősorban a ponyvairodalom és a kollégiumi diákköltészet epikus darabjaira gondol.¹⁵ Még kevesebbet tudunk a fentebb jelzett kegyességi könyvek és az egyházi énekek Aranyra gyakorolt hatásáról, már csak azért is, mert ezekről a költő sem önletrajzi leveleiben, sem irodalomtörténeti tanulmányaiban nem emlékezik meg, tekintettel arra, hogy korának irodalomszemlélete ezeket a szövegeket még annyira sem tekintette a szépirodalom részének, mint a ponyvára került olvasmányokat. Az elhallgatás ellenére azonban ezek a szövegek a mindennapi élet szakrális kereteit alkották és elemi módon alakították a korabeli ember nyelvi tudatát.

Szabó Magda így jellemzi ezt az irodalom alatti irodalmat: „A kálvinista otthonokban a családfő tartotta házi istentiszteletré a porták egész területéről begyűjtötték az ájtatoskodókat, s a felolvasás révén nemcsak az írástudók, az iskolába nem jutott szegény cselédnép füle, emlékezőtehetsége is megőrzi a tizenhetedik század gyönyörű, kifejező barokk nyelvét..., gazdag szókinccsét..., parabolás kifejezésmódját.”¹⁶ Ebből a környezetből indult a 19. század elején Arany János is. Felemás helyzet ez, hiszen ez az Európához képest megkésettnek tekinthető állapot volt az egyik inspiráló forrása

mindannak, amit a 19. században irodalmi népiességnek, illetve irodalmi érzékenységnek nevezünk, s aminek legkiemelkedőbb képviselője maga Arany János.

Heinz Schlaffer irodalomtörténész újabban a 19. század eleji német irodalom számos jellegzetességét a pietista érzékenységtől a felvilágosodáson át a romantikáig vezető út állomásaiként írja le, ami különösen a lírában nagyfokú lelki érzékenységet eredményezett felvilágosult világképpel, vallásos energiákkal, de a vallás külső kötöttségei nélkül.¹⁷ Mint később látni fogjuk, a protestáns vallásos költészet ilyen hatásának Aranytól is vannak nyomai.

A korszak református műveltségének másik arcát a református kollégiumok képviselik. Itt éppen Arany diákkoráig még a latin maradt az oktatás nyelve, a stúdiumok alapját is még mindig a teológiai tudományok jelentették, de a külföldi egyetemjárás évszázados hagyománya révén a professzorok már ismerték a felvilágosodás eszméit is. Ez előbb a természettudományok térnyerésében, a fizikai, kémiai kísérletek megjelenésében jelentkezett, de Csokonainak Debrecenben már Voltaire-fordító professzora is volt, s a Kollégium könyvtárában Rousseau műveit is olvashatta. Arany János kedvenc tanára, Sárvári Pál pedig már Immanuel Kant erkölcs-tanának követőjeként vált ismertté.¹⁸

A 19. század első fele aztán meghozta az áttörést. A racionalizmus hatására a teológiai gondolkodás hitvallásos jellege hirtelen háttérbe szorult. Az 1830-as évek elején a kollégiumokban az oktatás nyelve magyarrá vált, s a régi „szóhüvelyező” (Arany szóhasználat), „*emléztetés*”-re (magolásra) épülő tanítási módszerek visszaszorultak, és a nemzeti szellemű és gyakorlatiasabb tár-

gyak mellett szárnyukat bontogatták a szabadabb szellemű irodalmi önképzőkörök is.

A rendi társadalom felbomlása 1848 eseményeivel végre megteremtette a felekezeti egyenjogúságot. Ezzel együtt a kor liberális meggyőződése még inkább háttérbe szorította a református identitás hitvallásos elemeit, a biblikus hagyomány is elhalványult, az irodalomban gyakran deszakralizálódott. A 19. század második felére beköszöntött a kultúrprotestantizmus korszaka,¹⁹ amikor az egyház a saját feladatát már nem annyira a személyes hit ébresztgetésében, hanem sokkal inkább a keresztyén erkölcsökön és a nemzeti érzéken nyugaló kultúra közvetítésében látta. A fentebb vázolt református identitáselemek közül a hitvallásos és biblikus elemek csaknem eltűntek, s uralkodóvá váltak a másodlagos, kulturális tényezők, amelyek elsősorban az anyanyelvi műveltséghez és az iskolázáshoz kötődtek. A korszak egyik jellegzetessége, hogy egyre nagyobb számban jelentek meg lelkészként tevékenykedő szépirok, akik inkább már az utóbbi területen szereztek elismerést, bár jellemző, hogy az irodalom élvonalába egyikük sem emelkedett (Tolnai Lajos, Tompa Mihály, Szász Károly). Ezzel az iskola mellett megerősödött a református műveltség egy másik jelentős fóruma, a parókia, ahol egyre több, irodalmi és közéleti kapcsolatokkal rendelkező, nagy műveltségű lelkész tevékenykedett. Mint látni fogjuk, Aranytól is egy sor lelkész barátja volt, s több mint beszédes, hogy a következő századelő írói sorában két olyan jeles református lelkészunkat találunk, mint Ady Endre és Móricz Zsigmond.²⁰

E rövid bevezető után néhány életrajzi mozzanat és pár verse megidézésével arra

igyekezünk rámutatni, hogyan élnek tovább az érintett református identitásjegyek Arany János munkásságában.

A CSALÁDI MILIÓ, A NAGYKÖRÖSI PARTIKULA ÉS EGY ELFELEDETT NÉPISKOLAI TANKÖNYV HATÁSA

Önéletrajzában a költő így jellemzi a nagyszalontai családi miliót: „A kis bogárhátú viskó szentegyház vala, hol fülem soha egy trágár szót nem hallott... A szoltárokat, a biblia vonzóbb részeit, emlékezetemet meghaladó idő előtt, hallásból már elsajátítottam.”²¹ Arany mezővárosi földműves családban született, ahol a puritán hagyomány következtében a családi istentisztelet, a bensőséges személyes hitélet még része volt a mindennapi életgyakorlatnak.

Önéletrajzi ihletésű *Bolond Istókjának* főhősét is úgy jellemzi a költő, mint aki a „Bibliát még tudta volt merőben”. Ezekkel a vallomásokkal Arany maga teszi tehát nyilvánvalóvá, hogy műveltségének alappillére a Szentírás. A református családoknak a 18. század végétől egészen a legújabb időkig a Biblia mellett mindennapos olvasmánya volt Szikszai György debreceni lelkész *Keresztényi tanítások és imádságok* című áhítatos könyve (első kiadása: Pozsony, 1786) is, ami a fentebb vázolt kora újkori református kegyességi irodalom nagy összefoglalásának tekinthető. Ebben egészen gyakorlati módon napszakokra, foglalkozásokra és élethelyzetekre lebontva találhatók elmélkedések és imádságok, a nyelvújítás előtti ízes magyar

megfogalmazásban.²² Az Arany család tíz gyermeke közül kettő maradt életben, s a legkisebbet, a későbbi költőt, már csak testi gyengesége miatt is, nagy áldozatok árán magasabb tanulmányokra szánták időse szülei. Lelkük mélyén nyilván a papi pályára gondoltak, amint az a *Családi kör* (1851) egyik elszólásából is kitetszik: „E fiúból pap lesz, akárki meglássa!”

Tanulmányait a nagyszalontai iskolában kezdte, amely az Alföld számos más iskolájához hasonlóan évszázadokon át a Debreceni Kollégium partikulája volt. Ez azt jelentette, hogy az anyakollégiumtól kapott rektort, tantervet, tankönyvet, azaz

Arany mezővárosi földműves családban született, ahol a puritán hagyomány következtében a családi istentisztelet, a bensőséges személyes hitélet még része volt a mindennapi életgyakorlatnak.

a gyermek Arany János gyakorlatilag ugyanazzal a szellemiséggel találkozott itt, mint később Debrecenben, csak az oktatás alacsonyabb szintjén.²³ A neveléstörténet mára már részben feltárta, mi volt a partikuláris református iskolák

korabeli tananyaga. Arany világnézetének gyökereit Szörényi László már évtizedekkel ezelőtt a költő egyik diákkori hittankönyvében kereste, s rá is talált arra Benedek Mihály debreceni lelkész Útmutatás a keresztyén vallás előadására (Debrecen, 1808) című munkájában. A könyv tartalmát vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy Arany „többé-kevésbé „előírászerű” szilárd keresztény erkölcsre gyenge, pislákoló vallásos hittel párosult. Liberális szellemű neveltetése erős Krisztus-élménnyel nem ajándékozta meg. Döntő messianisztikus élménye a hazához fűzte. Az emberi lét célját a nemzet felvirágoztatásában látta...”²⁴ Szörényi László megállapítása nevezett könyvre és általában a korabeli református teológiai gondolkodás

főirányára nézve helytálló, Arany világnézetére vonatkozóan azonban nem érezzük kielégítőnek. Az ő lelki élményei ugyanis mélyebbről fakadtak, mint Benedek Mihály idősebb diákok számára írott tankönyvének szellemisége. Arany János a bibliás családi milió mellett a Szentírás történeteivel egy, a korban igen népszerű népiskolai tankönyv közvetítésével találkozott először. Az 1770-ben bevezetett elemi iskolai reform, a Methodus írta elő, hogy Hübner János (Johann Hübner) *Száz és négy válogatott Historiák* című könyvének egy-egy fejezetét a vasárnapi istentisztelet után a tantermekbe visszatérve tanulmányozzák a tanító irányításával a diákok:²⁵ „Istentisztelet előtt reggel, délután olvastatódjon közönséges fennszóval Hübner. Templomból kijövet a prédikációval egyben kérjé el a tanító, mit tanultak a Hübner felolvasásából?”²⁶ A tankönyv széles körű elterjedtségéről sok 19. századi kiadása is tanúskodik.²⁷ Arany Jánosnak is ismernie kellett, sőt szalontai korrektorként, majd kisújszállási préceptorként bizonyára tanított is belőle.²⁸ Érdemes tehát a Benedek-féle tankönyv mellett Hübner munkájának hatásával is számolnunk.

A könyv praktikus elgondolásból az év minden hetére egy-egy ó- és újszövetségi történetet dolgoz fel: először a Biblia szövegét idézi a gyermekek nyelvére egyszerűsítve, minden archaizmust meghagyva. Ezután a szöveghez kapcsolódó „Világosító kérdések” következnek (ma szövegértési feladatoknak neveznénk őket), majd „Hasznos Tudományok” címen néhány pontban a história erkölcsi tanulságai, végül pedig „Kegyes Elmélkedések” cím alatt előbb magyarul, majd „deáku” (latinul) egy pársoros verses összegzés. Utóbbi disztichonokból áll, a ma-

gyar változat pedig magyaros (ütemhangsúlyos) ritmusban íródott, páros rímű felező 12-es vagy 13-as sorokkal: „A' tékozló fiú moslékra szorúla, / Minden jószágából mikor kipusztúla. / Igy jár, ki nem gondol anyjával, atyjával, / s az Isten' negyedik parancsolatjával. / Én hát szüleimet betsülem s tisztelem, / Hogy végre ne légyen moslék az ételem.”²⁹

Ez a bibliaismereti tankönyv rendkívül tanulságos pedagógiai, módszertani szempontból is. Először is a Szentírásnak csak a gyermekek számára megragadható történeti elemeit közli, a próféciákat vagy elvontabb fejtegetéseket, látomásokat mellőzi. Másodsorú újrírja a történetet a diák nyelvére. Harmadszor kérdésekkel ellenőrzi a szövegértést. Végül erkölcsi tanulságokat von le előbb prózában, majd versben. Összegezve: a Szentírás szövegét erkölcsnemesítő történetek gyűjteményeként ragadja meg, amelyeket előbb prózai, majd verses formában közvetít. Nem zárhatjuk ki, hogy Arany János verses epikai történetmesélő technikájának egyik forrását rejti a szóban forgó elemi iskolai tankönyv. A könyv egyes fejezeteinek három eleme ugyanis Arany elbeszélői gyakorlatának is része:

1. A költő verses epikai műveinek mindig van epikai hitele, azaz valamilyen konkrét szövegszerű forrása, mint például a Toldi esetében Ilosvai Selymes Péter históriája. Arany életművének egyik kiváló ismerője, Dávidházi Péter mutatott rá, hogy Arany úgy használja epikai műveinek forrásait, „mint pap a textust”.³⁰ A szóban forgó tankönyv szép példája az ősforrás, a bibliai szövegek különböző átíratainak.

2. Bármilyen is a forrás, Arany mindig verses formába önti történeteit. A tankönyv fejezetei mindig verses változattal végződ-

nek, amelyet nyilván a diákoknak memorizálniuk kellett, azaz emlékeztük ezt a szövegváltozatot rögzítette.

3. A tankönyv többszörösen kiemeli az adott történet erkölcsi tanulságát. Arany epikus műveiben is gyakran didaktikus végki-csengést látunk. Különösen az 1850-es években jellemző költészetében az a példázatos kispikái műfaj, amelyben a didaktikus elem szinte iskolás módon van jelen. Lássunk erre konkrét példát!

Az első lopás (1853) című „költői elbeszélés” egy szép, Máté evangéliumából vett hasonlattal indul: „Ki ruházta fel a mezők liliomát? / Ki visel hű gondot az égi madár-ra? / Útban bujdosónak ki vezérli nyomát? / Kit nevez atyjának az atyátlan árva?” A történet szerint az éretlen fővel kötött házasság és az italozás romba dönti a főhős, Gazdag Imre családi életét. Lopásra adja magát, éjszaka elhajtja szomszédja üszőjét. A sikeres lopás után „Szája pedig ráment egy hála-isten”-re: / Csak midőn kiejtő az Isten szót ajka, / Akkor ütődött meg, gondolkozván rajta.” Megszólal tehát lelkiismerete, viszszereli a jószágot, de útközben elkapják, s így hazugságra kényszerül: „Bitangjába lerte, gazdájához hajtja, / Isten előtt is ő csak ezt mondogatja.” Nem hisznek neki, a bíró elítéli, börtönbe vetik, ahol magába száll és megváltozik az élete: „Ha gonoszul tettem, igazán megbántam, / A megtérő juhot befogadja nyája; / Becsületem is még talán visszatérül: / Vagy, ha már égnem kell, ne magam tüzerül!” Hazatérve, rendbe szedi életét, keményen dolgozik, s megbecsült tagja lesz környezetének: „Erejét, munkáját megáldotta Isten, / Másik évben egy pár igavonót ragaszt”. Végül következik az erkölcsi tanulság: „De nem írom tovább élete

folyását, / Ki magán segíté, megsegíté Isten: / Visszaadá néki szerető jó társát, / Sokra ment magában, többre mentek ketten: / Év-rül-évre mindig gyarapult a vagyon, / Az is lett idővel, hogy kire maradjon.” Befejezésül Arany felfedi a történet forrását: magától a történet főhősétől hallotta mesélni az esetet: „Ezt a történetet, még gyerekkoromban, / Egy öreg ősz ember beszélette nékem; / Nyájas, piros arca most is előttem van, / Jó gazdának tudták az egész környéken; / Isten háza mellett volt egy szép új-háza, / Mind a két hajlékra holtig ő vigyáza.” Arany János igaz történetet mesél el: Kajtor Imre életútját szalontai jegyzőként ismerte meg.

A vershez nem szükséges kommentárt fűznünk, egyértelmű, hogy a 8. parancsolathoz kapcsolódó, erősen didaktikus, példázatos történettel van dolgunk. Ugyanakkor keletkezett az előbbinél balladásabb hangú *A hamis tanú* (1852) című költeménye, amely a 2. és a 9. parancsolat üzenetének példázatos feldolgozása. Az „Isten nevéért hiába felvevő”, hamisan tanúskodó Márkust elragadja a halál, de testét még a föld sem fogadja be, s végül a Körös habjai nyelik el, ahonnan viszszejár kísérteni: „Halkan imádkozva evezetek itt el; / S ne mondjatok esküt, ha nem igaz hittel.” Arany klasszikus balladáival ellentétben az iskolás zárás itt is az idézett tankönyv verses tanulságaira emlékeztet.

A DEBRECENI ANYAKOLLÉGIUM SZELLEMI HATÁSA

Az ifjú Arany a biblikus műveltség és szemléletmód mellett a protestáns színezetű kulturális hagyomány több más elemét is megismerhette már Nagyszalontán. Itt elsősorban

az anyaiskola, a Debreceni Kollégium ekkor már zömében magyar nyelvű tankönyveire kell gondolnunk, de talán a kéziratos diákköltészet néhány darabja is már itt kezebe került.

Arany János mindössze másfél esztendőt töltött a debreceni anyakollégiumban. 1833 őszén iratkozott be az akadémisták sorába, s 1836 tavaszán már távozott is. Közben, mint kiváló diák, a kor kollégiumi gyakorlatának megfelelően a kisújszállási partikulában préceptorkodott a nagy műveltségű Török Pál rektor kezei alatt, aki később pesti lelkész és az ottani református teológiai megalapítója lett.³¹

Amint fentebb szóltunk róla, Arany János kora a református identitás szempontjából átmeneti korszak. Míg a családi milióból spirituális tartalmakat is hozott magával, Debrecenben inkább már a szakrális gyökerekről leszakadó világiasabb műveltség-elemek érintették meg. Az oktatás nyelve a debreceni iskolában éppen ekkor vált ma-

gyarrá, s ekkor kezdte meg tevékenységét az Olvasó Társaság is, amelynek könyvtárát Arany is rendszeresen látogatta³². Kiválóan képzett professzorai, Sárvári Pál, Kerekes Ferenc, Péczely József műveltsége európai szinten is kiemelkedő volt. Sárvárit Immanuel Kant filozófiájának egyik első hazai követőjeként méltatja a tudománytörténet, Kerekes kiváló matematikus és egyúttal a debreceni Fűvészkert alapítója volt. Péczely Józsefet a modern irodalmi önképzés debreceni meghonosítójaként tartjuk számon, aki diákjai írásaiból évente almanch-szerű köteteket jelentetett meg Lant címen.³³

Arany tudásszomja határtalan volt. Ön-életrajzi művében, a *Bolond Istók II. énekében* az idő prizmáján áttörve, nem kevés öniróniával jelenítette meg diákkori önmagát, de az ott leírtakból a későbbi nagy költő diákkori tevékenységének fő vonalai mégis pontosan kiolvashatók: e szerint falta a könyveket, mindent elolvasott, ami keze ügyébe került; megérintette az ekkor bontakozó debrece-

ni Csokonai-kultusz, s az irodalmi mellett szobrászi és zenei ambíciói is voltak.

Arany lelki szomját azonban a hirtelen megnövekedett lehetőségek sem elégítették ki, s végül több diáktársához hasonlóan vándorszínészekhez csapódva hagyta félbe tanulmányait. Távozása épp az ellentéte volt a Csokonaiénak: nem hivalkodott távozásával (nem tartott búcsúbeszédet), bizonyítványát is kézhez kapta, sőt szeretett tanára, Sárvári Pál még ajánlást is adott neki, s mint leendő színésznek felhívta figyelmét

Shakespeare-re: „Egy ősz tanára, egy agg Simeon, / Kinek nem fért a híre Debrecenben, / Sőt már nevének keskeny volt e hon / (Kibőgte a diák ezt is különben) / Föllekesült a lelkes ifion. / Szavalni fogta, énekelni... minden... / Említe Shakespeare „hallatlan” nevet:

/ megáldá, s irt ajánló levelet.” (*Bolond Istók II. éneke*). Arany erkölcsi felfogására jellemző, hogy tanárai közül a legidősebb, sokak által elesettsége miatt gúny tárgyává tett Sárvári Pált kedvelte. Nincs nyoma annak, hogy a Péczely diákalmanachjai által képviselt modernkedő biedermeier ízlésnek behódolt volna, hiszen ezekben a kollégiumi kiadványokban egyetlen sora sem jelent meg. Pedig Péczely József kiadványai a maguk nemében korszerűek voltak, amennyiben annak az ízlésnek hódoltak, amelyet Kisfaludy Károly, Bajza József és az ifjú Vörösmarty képviselt. Arany János azonban ennél már diák korában is többre vágyott. Azaz vélhetően nem magával a Kollégiummal volt elégedetlen, hanem az 1830-as évek Péczely professzor által is képviselt hazai irodalmi ízlésével.³⁴

A korabeli református műveltség átmeneti jellegét a kollégiumi kéziratos diákirodalom is mutatja. Ebben eklektikus módon keveredik a vallásos elem, az ösztönös népiesség, a klasszikus poétikai hagyomány, a rokokóba hajló humor és travesztia, valamint a Bécs-ellenes hazafiasság, amint azt Jókai Mór És mégis mozog a föld (1872) című regényének a Csittvári Krónikáról szóló fejezetében később megrajzolta. Ebből a kéziratos versvilágból táplálkozik Csokonai, Fazekas, Petőfi és Arany számos

Arany János kora a református identitás szempontjából átmeneti korszak. Míg a családi milióból spirituális tartalmakat is hozott magával, Debrecenben inkább már a szakrális gyökerekről leszakadó világiasabb műveltségelemek érintették meg.

jeles alkotása.³⁵ Arany ismertebb művei közül itt keresendő az *Elveszett alkotmány*, a *János pap országa* és *A nagyidai cigányok* darabos, nehézkes, vaskos népi humorának, a *Jóka ördöge* és *A tudós macskája* jóízű tréfájának ihlető forrása is, de Debrecen volt a

témaadója *A képmutogató* és a *Vándorcipó* című verseknek is. Utóbbi költeménye azt a pillanatot rögzíti az évtizedek távolából (a vers az *Őszikék* darabja 1877-ből), amikor Arany már megbánta elhírtelenkedett debreceni kiugrását, s miután eszébe jutottak betegeskedő idős szülei, a lelkiismeretétől gyötörve, Debrecen érintve, mint egykor a tékozló fiú, hazatért Szalontára, s megfogadta, hogy mostantól kezdve tisztességes ember lesz. A versből kitetszik, hogy Arany számára az eset életre szóló tanulsággul szolgált. A költő önmérsztő magatartásának gyökereit a puritán hivatásetikában kell keresnünk, amely könnyen hajlik az önvádra és aszkézisre: „A tékozló fiú regéjét / Sokan csináltuk újra már: / Én nem vagyont, kincset pazarlék, / (Apámnak is lett volna bár) / Hanem jövődöt, biztos állást, / Meg ami

erre útnyitó, / Légyvárak-, ábránd- s délibábért... / Tanulság: egy vándor cipó.”

Ugyanebben a versében Arany élete alkonyán egykori iskoláját, a Debreceni Kollégiumot hízelgő módon „zárt paradicsom”-nak nevezi. Korábbi kijelentéseiben azonban voltak jelei annak, hogy debreceni emlékei nem voltak egyértelműen pozitívak. Önletrajzi ihletésű, fentebb már idézett Bolond Istókja távolságtartó öniróniájának nyilván megvoltak a maga lélektani okai. *Irányok* (1861-62) című tanulmányában egyenesen lesújtó képet fest a század eleji kollégiumi diákköltészetről, miközben az ő életművének számos remeke is ebben a szellemiségben gyökerezik. Az alma mater iránti kettős kötődés csak tágabb eszmetörténeti kontextusban oldható föl.³⁶

A PROTESTÁNS ETIKA ÉS A NAGYKÖRÖSI BALLADÁK

Az a felismerés, amelyre Arany a vándorszínészetből kiábrándulva jutott, mélyen gyökerezik a fentebb már érintett kálvini hivatásetikában. Ennek értelmében a munka Istennek ajánlott hálaáldozat, amely nemigen tűri a hanyagságot. Köztudott, hogy Max Weber német társadalomtudós száz esztendővel ezelőtt a protestáns hivatás- és munkaetikában látta a kapitalizmus és a polgárosodás gyökereit.³⁷ A Weber által leírt jelenségnek történelmi okok miatt nálunk társadalmi méretekben alig volt nyoma, egyéni példáink azonban vannak: ilyen az Aranyé is. Arany János nagyszalontai visszatérése után rendezte magánéletét, s ettől kezdve szalontai korrektorként, jegyzőként, később Tisza

Domokos nevelőjeként, majd nagykorösi gimnáziumi tanárként³⁸ vagy magas fővárosi tisztségeiben rendkívül pedáns módon, már-már kényszeresen látta el napi teendőit. S ha túl sok volt a feladata, mint az 1860-as években, inkább a versírást hanyagolta. Karácsony Sándor szavait idézve: „Arany János jellemében a végtelen szerénység és a hajthatatlan önérték sajátos vegyülete mutatja meg áruló bizonyossággal a református embert. Lelkiismerete – az öntudat e mardosó kígyója – olyan érzékeny és olyan pihenés nélkül aktív, amilyen csak „törvény nyüge alól szabadult”, nagy felelősségű személyiség lehet.”³⁹ S valóban, a túlélésre berendezkedett hazai gondolkodásban kialakult a bibliai alapú etikának egy olyan változata, amelynek középpontjában a bűn, a bűnhődés és a lelkiismeret kérdése áll. Ennek gyökerei abban a történelmi tapasztalatban keresendők, mely szerint a legapróbb hibás lépésnek is igen súlyos történelmi következményei lehetnek. Ez a szemléletmód Aranynál, érthető módon a szabadságharc bukása után, azaz a nagykorösi tanárkodás éveiben erősödött föl. Ekkor alakult ki az a balladatípus is, melynek hősei, miután vétséget követnek el – az egyetlen Ágnes asszony kivételével – nem kerülnek bíróság elé, hanem a saját lelkiismeretük bünteti őket. Arany úgy véli tehát, hogy a bűn elkövetése már magában hordozza a bűnhődés tényét is. Imre László megállapítása szerint „a létezés állandó fenyegetettsége az, amit Arany a maga kálvinista neveltetésénél és morális beállítottságánál fogva oly módon humanizál, hogy a vak fátum helyett az erkölcsi értékek világában lejátszódó kauzális eseménysort működtet... Arany szembeötlően

megtartja a tragikum keresztény-hagyományos koncepciójának kereteit. Nem abban a szűkebb értelemben, amely szerint a Krisztus áldozata árán megváltott világnak nincs és nem lehet tragikuma, hanem annak a formulának megfelelően, hogy a keresztény lét, folyamatában, igenis tragikus, amennyiben a normák abszolút követését írja elő az egyén számára, aki erre képtelen. Protestáns-evilági módon választások véget nem érő sokaságának látja a mindennapi életet. Ennek során újra és újra a morálisan magasabb rendű megoldás mellett kell döntenie.⁴⁰ A költőnek a protestáns hagyományhoz való viszonyát illetően igen fontos, amit mindehhez a debreceni irodalomtörténész még hozzátessz: „A költő azonban nem ítéletet ridegen kiszabó erkölcsbíró... Arany, aki tudja, hogy mekkora csábereje van a bűnnek, hogy milyen könnyű megsérteni az erkölcsi törvényeket, komolyan és megindultan szemléli bűnös balladahőseit. A hasonló sorsú, esendő ember érzékenységgel és szomorúsággal... a végzet és a pusztulás fölé mindennek az ellenképét, a megtisztulást és a reményt varázsolja oda”.⁴¹ Arany balladahőseit két tényező mozgatja: a bűn és az ennek nyomán megszólaló lelkiismeret. A puritanizmus emberképének kései lecsapódása ez költészetében, hiszen a 17. század puritán gondolkodói tekintettek úgy az emberi lelkiismeretre, mint a legfőbb értékre. Arany balladahősei nem azért bukhatnak el, mert túlzottan érzékeny a lelkiismeretük; utóbbi egyszerűen jelzi a bajt, mint egy pontos műszer. Nem abban különböznek ők korunk embereitől, hogy bűneik és bukásaik vannak, hanem abban, hogy lelkiismeret-

tük is van. A lelkiismeretbe írott törvény fontosságát Arany gondolatvilágában a reformációs örökségen túl a világsági tragédia is tudatosította.

A ZSIDÓ-MAGYAR SORSPÁRHUZAM ÚJRAÉLEDÉSE A FORRADALOM UTÁNI ÉVEK KÖLTÉSZETÉBEN

A bevezetőben utaltunk arra, hogy a 16-17. században az ószövetségi textusok gyakran allegorikus vagy analogikus formában nemzeti sorskérdések értelmezését is szolgálták, a zsidó-magyar sorspárhuzam jegyében. Arany a nemzeti gyász idején, az önkényuralom kezdeti időszakában visszanyúlt ehhez a hagyományhoz, legszembetűnőbben a *Ráchel* (1851) és a *Ráchel siralma* (1851) című balladák hangvételű versekben. Az előbbi Arany egyetlen olyan költeménye, amelynek konkrét bibliai mottója, ha úgy tetszik, textusa van: „Akkor Herodes... elküldvén szolgálait, levágata minden gyermekeket, kik valának Betlehemben... Ráchel, siratván fiait, nem akart vigasztalást bevenni, mivelhogy az ő fiai nem valának... (Máté II. 16,18.)”. A két vers a betlehemi gyermekgyilkosság történetét allegorikusan kapcsolja össze 1848-49 eseményeivel: „Zsarnoki féltésed vérengzése volt ez: / De tudd meg, de tudd meg, vérszopó Heródesz, / Hogy ő nincs elveszve! / Napjaid számítvák, megifult az idő, / És, kitől rettegsz, nem féli fegyverid ő. / Az Ige, az eszme!” (*Ráchel siralma*). Arany költői eljárása azért is telitalálat, mert Ráchel alakjában a két bibliai testamentum világa összetalálkozik, s így a 48-as tragédia meg-

Arany balladahőseit két tényező mozgatja: a bűn és az ennek nyomán megszólaló lelkiismeret.

visszanyúlt ehhez a hagyományhoz, legszembetűnőbben a *Ráchel* (1851) és a *Ráchel siralma* (1851) című balladák

idézése egyetemes jalkiáltássá válik. Ráchel ugyanis köztudomásúlag Izráel ősatyjának, Jákóbnak a felesége, azaz maga a választott nép ősanja. Az evangélium már maga is allegorikusan idézi meg alakját, mint a Betlehemben legyilkolt gyermekek édesanyját. Ugyanakkor a verspáros analógiásan két ószövetségi könyvpárra is utal: Jeremiás könyvében a próféta Izráel szent helyének, Jeruzsálemnek a pusztulását beszéli el, az utána következő Jeremiás siralmi pedig a város fölötti siralomének. Ennek analógiájára Arany Ráchel című verse epikus meséli el a gyermekét sirató anya történetét: „Olykor, ha lassú merengésiben / Elméje, mint fáradt madár, pihen – / Olykor lehajtja melle bimbait, / Csiklándva mintegy alvó fiait; / De visszaretten és sohajt nagyot, / Emlője érzi a halálfagyot; / Könnyhullatásban szívfájdalma könnyül, / Bánatja szózatot panaszból enyhül.” Itt fejeződik be az első vers, s a záró sorban jelzett panasz a tárgya a másodiknak: „Puha fejér ágyam

hullámos redőin / Mily szépen alusztok, én szép csecsemőim: / Édes-é az álom...? / Unszoló emlőmet elfogadni késtek; / Balgatag reménnyel várom ébredéstelek – / De hiába várom.”

Ugyanannak az eseménynek egymást követő epikus és lírai megfogalmazása analógiásan nemcsak a két nevezett ószövetségi könyvre utal, amely Izráel pusztulását siratja, és amelybe a 16-17. századi magyarság a maga történelmi fájdalmát is belevetítette, hanem maga a költői eljárás a fentebb már idézett Hübner-féle bibliaismereti tankönyv szövegkezelését idézi újra elénk. Ebben ugyanaz a történet előbb prózai, majd lírába hajló verses epikai formában is megjelenik. Talán az sem véletlen, hogy a gyermekgyilkosság történetét összegző tankönyvbéli vers ismételt feljajdulása Arany *Ráchel siralma* című költeményében kétszer is megismétlődik, méghozzá a vers fordulópontjain. Hübner tankönyvében ezt olvassuk: „Azonban Heródes

a gyenge csecsemőket, / Bethlehemben pusztítja, megöletvén őket, / Ah! ah! melly rettenetes ítélete leszen, / Midőn a Krisztus ezért tőle számot véssen.”⁴² Aranyánál így hangzik ugyanez: „Ah! hiszen nem fogtok ébredni – tudom már, –”, illetve: „Hah, de mily panasz, hogy e kor méhe meddő! / Íme, látok, látok... megnyílt a jövő...”

A Ráchel-versek háttérben fölsejltó prédikatori gyökerű történelemszemléletre Arany János ezen kívül egyetlen versében reagál még. Ezt is vészterhes történelmi helyzet ihleti, mint a Ráchel-verseket,

hiszen 1848 őszén keletkezett. Címe: *Él-e még az Isten? A költemény olvasójának olyan érzése támad, mintha a címet képező és a vers négy első versszakában megismétlődő kérdés (Él-e még az Isten?) valamilyen konkrét szövegszerű*

előzményre utalna vissza, amely a zsidó-magyar sorspárhuzamra épül. Nyilván Arany találkozhatott ilyen szövegekkel, hiszen a költemény pontosan modellezi az egykori sorsanalógiás történelemszemlélet lényegét: „Él-e még az Isten – az az Isten él-e, / Ki e dús Kánaán országba vezérle / Mint Izráelt hajdan, / Hozván őseinket füstnek fellegében, / Égre felpirosuló tűz-oszlop képében, / Véres viadalban?... Él-e még az Isten, ki erős karjával / Megtartott, megőrzött ezer éven által / Egész mostanáig? / Ki annyi veszély közt nem hagyta elveszni, / Töröknek, tatárnak martalékul esni / Árpád unokáit?” A záró versszak igenlő válasza, amely a nyitó strófával keretessé teszi a verset, olyasmit sejtet, hogy Arany számára talán nem is valamely reformáció korabeli szöveg jelenthette az ihlető forrást, hanem

sokkal inkább Kölcsey Himnusza, amely a vers alcímének tanulsága szerint maga is „*A magyar nép zivataros századai*”-ból, azaz az évszázadokkal korábban prédikátorainkra jellemző szószólói szerepet imitálva szólítja meg az olvasót.⁴³ A nyitó versszak így hangzik: „Él-e még az Isten... magyarok Istene? / Vagy haragra gerjett népének ellene, / És elhagyta végkép, / Hogy rabló, zsvány had, bérbeszedett csorda / Égesse, pusztítsa, öldökölje sorba / Régi kedves népét?” A verszárlatban pedig

ezt olvassuk: „Él még, él az Isten... magyarok Istene! / Elfordítva sincsen még e népről szeme, / S az még, aki régen: / Harcra hát, magyar nép! Isten a vezéred: / Diadalmat szerez a te hulló véred / Minden ellenségén.” A versben szereplő „*magyarok Istene*” kifejezés

egyúttal rámutat Petőfi néhány hónappal korábban keletkezett Nemzeti dala refrénjének szakrális történelmi gyökereire.

Az idézett vers első versszakában szereplő „*Régi kedves népét*” kifejezés, itt a magyarságra vonatkoztatva, egyúttal azt is jelzi, hogy az Arany által újraélesztett prédikatori történelemszemlélet végső soron a kálvini predestinációban gyökereszik. Eleink nemcsak az egyén és ezáltal az egyesekből összeálló igaz egyház kiválasztottságában hittek, hanem ennek analógiájára a magyarság sajátos küldetését is hirdették.⁴⁴ Népünknek évszázadokon át ez adott erőt az életben maradáshoz.

A „*magyarok istene*” kétféle kontextusa különben pontosan tükrözi Arany és Petőfi egészen különböző viszonyulását a biblikus hagyományhoz. Petőfi Nemzeti

dala önkényesen leszakad e hagyomány szakrális gyökereiről.⁴⁵ Jól látható ez *A XIX. század költői* című versében is, ahol a zsidó-magyar sorspárhuzam biblikus elemei (Kánaán, Mózes) teljes egészében profán tartalommal telítődnek: „Pusztában bujdosunk, mint hajdan / Népével Mózes bujdosott, / S követte, melyet isten küldet / vezérül, a lángoszlopot. / Ujabb időkben isten ilyen / Lángoszlopoknak rendel / A költőket, hogy ők vezessék / A népet Kánaán felé.” Sőt olykor Petőfi még ennél is tovább megy, a megváltó Krisztus szenvedéstörténetének elemeit is profán tartalmak hordozójává teszi: „Legyen bár tettemért a díj egy / Uj Golgotán egy új kereszt! / ... s én elkészítem / saját kezemmel azon keresztfát, / Amelyre fölfeszíttem.” (Sors, *nyiss nekem tért*, 1846).

Arany részéről kimondatlanul is hitvallásnak tekinthető, hogy erre az útra nem hajlandó rálépni. Ő ugyanis szigorúan tiszteletben tartja a bibliai textusok szentségét, és a 16-17. századi prédikátorokhoz hasonlóan úgy érzi, hogy a passiótörténet egyszeri és megismételhetetlen, s mint ilyen, nem szolgálhat emberi történések analógiájaként.⁴⁶ A márciusi forradalom évfordulójára írott versében utal ugyan a passiótörténet egy mozzanatára, de ezt Péter tagadásának történetében biztos érzéssel úgy ragadja meg, mint a Krisztus-történet emberi tanulságokkal szolgáló mellékszálát: „Emléked átkos, nyomasztó tereh: / A vérnek és könyűnek tengere / Mind, mind ahhoz tapad: / Az ember gyöngye: félve néz feléd, / S mint egykor a tanítvány mesterét, / Nehéz időkben megtagad.” (Évnapra, 1850.)

ERKÖLCSI ELÉGTÉTEL EGY ELHÍRE-SÜLT DEBRECENI PROFESSZORNAK – ARANY HATVANI-VERSE

A nagykőrösi évek balladás hangú versei közül érdemes még egyet idéznünk, amelyben Arany, talán a napi tanári robot enyhítéseként is, az egyik hajdani debreceni professzornak, Hatvani Istvánnak⁴⁷ szolgálat kései igazságot. A *Hatvani* (1855) című költeményről van szó, amelynek hőse a 18. század debreceni polihisztor professzora, egy személyben jeles teológus, kísérleti fizikus, kémikus és orvos doktor. „*Olyan erősen természettudományos gondolkodású férfiú, hogy még kora teológiai zürzavarának megszüntetését is a teológusok erősebb matematikai képzésétől várja. De... amikor ilyen nézeteivel... jeges zuhanyt eresztett sok vas-kalapos főre: mint lelkipásztor mély és gyöngéd átérzéssel hirdette a Krisztusról szóló lényeges igazságokat...*”⁴⁸ – írja róla Révész Imre. Sokakban csalódást keltett, hogy ez a felvilágosult elme élete végén szembefordult „*a felvilágosultságukban már kevélykedni kezdő s a hitvallásnak egyre jobban hátat fordító urakkal*”⁴⁹, akik aztán halála után bosszúból ördögösséggel vádolták meg. Így aztán „*magyar Faust*”-ként vonult be a magyar népi hagyományba. Arany a korabeli kollégiumi diákirodalomból ismerhette a róla szóló mondákat⁵⁰, amelyekben a neves professzor egykori méltósága valóban komoly csorbát szenvedett. Hogy Arany ismerte-e az igazságot, nem tudhatjuk, de hogy megérezte tanár elődjének ama nagy-szerű képességét, amely a hitet és tudományt kényes egyensúlyban képes tartani, az a költemény alapján nyilvánvaló. Révész Imre szavait idézve, „*a professzori tógába bújt Sá-*

tánnak az evangéliumi és reformatori hit bátran zendülő bizonyágtévő szavára távoznia kell oda, ahonnan jött – hogy helyét elfoglalja az igazi tudomány.”⁵¹ Arany meggyőződése tehát, hogy az önelégült tudománynak nem lehet helye az ősi falak között: „Kitelt az év, a perc lejára, / Hogy Debrecen híres tanára, / Mint vérrel esküvé egy rossz nap, / Átadja székét – a Gonoszknak / ... / De amint egy gonosz planétát / rajzolna, elejti a krétát: / Egy kis deák (röstebb a nagyja) / Utána szökken és feladja. / Hanem... egek!... az ifju sápad, / meglátva egy pár csodalábat; / „Lóláb!” suttogja félelemben, / „Lóláb!” fut végig a teremben. / S egyszerre, mint vihar zugása, / Dördül az ének harsogása, / Merész hangon, őszinte hitben: / „Erős várunk nekünk az Isten!” / ... Egy pillanat... kénköszag érzik, / Hová lett a kísértő? nézik: / Hült helye a tanári széken, / Maga, ... tán már pokolfenéken. / De a tanár jó, a valódi, / (Többé vele nem bír Asmódi) / S mi a természet zára, nyitja? / Isten-dicsőségül tanítja.” A verszárlatban szereplő Asmódi a talmudista hagyományban és apokrif ószövetségi könyvekben a Sátán egyik megnevezése, közelebről ármánykodó gonosz szellemet jelent. A magyar szóhasználatban alig fordul elő, Arany leginkább Hübner fentebb idézett bibliai történetéből ismerhette, amely Tóbiás apokrif történetében többször is szerepelteti.⁵²

A NAGYKÖRÖSI ÉVEK LÍRÁJA ÉS A GONDVISELÉS-HIT

Ami a nagykörösi évek Arany-líráját illeti, Németh G. Béla úgy látja, hogy a költő ez idő tájt jellemző elégikus, önelemző verseiben eltávolodott a bibliai gondviselés-hittől (Évek,

ti még jövőendő évek, Honnan és hová, Fiamnak). A romantika korának általános európai jelensége ez, amelynek hatásától Arany sem maradhatott mentes, s kételyeinek őszintén hangot is adott,⁵³ de személyes kétségei háttérben is ismételtelen fölsejlik, mint végső menedék, a biblikus örökség. Beszédes példája ennek a sokszor félreértett vagy félremagyarázott *Az örök zsidó* (1860) című verse. A nagykörösi korszak lezárásaként, a fővárosba költözés izgalmai közepette fogant drámai dialógus az elidegenedés nagyvárosi életérzését jeleníti meg, szinte elsőként irodalmunkban.⁵⁴ Arany e költeményében a zsidó-magyar sorspárhuzam topozát vonatkoztatja személyesen saját magára, azaz szubjektívál egy korábbi közösségi hagyományt. Úgy ad tehát hangot egy modern életérzésnek, hogy közben megoldásként kínálja a biblikus fogódzót: „Pihenni már. – Nem, nem lehet. / Vész és vihar hajt engemet, / Alattam a föld nem szilárd, / Fejem fölött kétélű bárd... / Tovább! tovább! / ... Oh, mily tömeg s én egyedül, / Útam habár közé vegyül: / Érzem, mint csónak a habot, / Hogy átmenet mind ráncsapott... / Tovább! tovább! / ... Szegény zsidó ... szegény szívem: / Előbb-utóbb majd megpihen. / Az irgalom nagy és örök, / megszán s átkom nem mennydörög: / Tovább! tovább!”

A költeményt Keresztury Dezső is a zsidó-magyar sorspárhuzam hagyományához kötve értelmezi: „...a kálvinista magyarság papjai nemegyszer rokonították a két átkovert, Isten áldotta nép sorsát. Ebbe a mitikus térbe emelkedik Arany különösen egyéni izgalmú, lázasan lüktető ritmusú verse... *Az Ahasvérus-monda sok költő képzeletét megragadta. Különösen a 19. században. Csaknem mindegyik valamilyen személyes*

*fogantatású eszme – az örök boldogtalanság, üldözöttség, az általános emberi zaklatottság, kutató vágy stb. – hordozójává tette a soha megpihenni nem képes, átok sújtotta zsidót... vitathatatlan, hogy a költő erősen személyes lírai révületben, a maga sorsának gyötrelmes látomásaként hozta létre.*⁵⁵

Ugyancsak Keresztury Dezső már az előbbinél tíz évvel korábban keletkezett *Fiamnak* (1850) című versből is a költő hitének meggyengülését olvassa ki⁵⁶: „Mert szegénynek drága kincs a hit, / Túrni és remélni megtanit: / S néki, míg a sír rá nem lehell, / Mindig túrni és remélni kell! / Oh, ha bennem is, mint egykor, épen / Élne a hit, vigaszul nekem!...” Ugyanakkor ez a vers egész más előjellel is olvasható, hiszen imádkozásra invitáló refrénjével („Kis kacsoíd összetéve szépen, / Imádkozzál, édes gyermekem.”) a hit gyermeki megragadására is biztat. A közelmúltban Nyilasy Balázs mutatott rá arra, hogy Arany költészetében „a kedvvel alkalmazott refrén gyakran a feloldás, nyugvópontképzés szerepét tölti be. Sőt, a *Fiamnak* című... költeményben egyenesen ellenpontozó funkciót kap... Az élet elviseléséhez az Arany-lírában általában végső mentességként kínálkozó kálvinista színezetű sztoicizmus is megbicsaklik itt egy pillanatra... az évezredes vallási parancsot elismétlő, újra és újra imára buzdító refrén azonban bizonyos mértékig ellenpontozza a céltalanságot, távlatlanságot.”⁵⁷

E vers fényében is egyetérthetünk Podmaniczky Pálné Vargha Ilonával abban, hogy Arany csalódása ténylegesen nem a gondviselés-hitre, s főleg nem Istenre, ha-

nem az embervilágra vonatkozik, hitét a költő egész életében megőrizte.⁵⁸

Arany Jánosnak a gondviselés-hithez való viszonyát a költő világnézetének elemzői közül eddig legárnyaltabban S. Varga Pálnak sikerült föltárnia, aki úgy látja, hogy „Arany... elvesztette ugyan a gondvi-

selésbe vetett naiv hitét – hogy t.i. minden egyes eseményben Isten gondoskodásának megnyilvánulását kell látni –, de e hit helyébe nem az elárvult, véletlen uralta világ képe került, csupán megnőtt a távolság a gondviselő Isten és a világ között...”⁵⁹ Ez a megá-

lapítás alapvetően összhangban van mindazzal, amit az 1850-es évek Arany Jánosának a református identitással való kapcsolatáról fentebb elmondtunk.

A „BALZSAMCSEPP” SZAKRÁLIS GYÖKEREI

Az 1850-es évek lelki válságát dokumentáló, személyes hangvételű, önjellemző, meditációs Arany-versek közül témánk szempontjából figyelmet érdemel még a *Balzsamcsepp* (1857 június) című költemény. Már csak azért is, mert a szöveget részletesen elemző Balogh László erősen félreértette azt.⁶⁰ Az öt strófából álló időszembesítő vers első három versszakának középpontjában a múlt sebei nyomán elárvult szív fájdalmai állnak: „Szív, örömtől elszokott szív, / multak gyászos özvegye! / Meghervadtál, meghajoltál – / Az vagy-é még, aki voltál, / Árva szívem, az vagy-e? / Óh, neked már fáj a bú is, / Az öröm is fáj neked! / Bánt az árnyék, a derű

is, / Bánt az édes, keserű is, / Mint a szegény beteget. / Nem a régi fájdalom már, / Évek folytán ami rág: / Csupán mérgét hagyta benned, / S minden illete szenved / A tuléző fájvirág.” A két záró strófa a jelenen át a jövőbe mutat, s ezekben a költő arra biztatja önmagát, hogy a megújuló természet körforgását átélve szakítson a bánattal: „Jer! a multak hús derével A jelent tovább ne öld. / Mi okod van új panaszra? / Nézz a kikelő tavaszra: / Ege fényes, lombja zöld. / Jer! az áldott szép természet / Enyhe öle hívogat; / S temetőn bárha bolyongok / Eltakarják üde lombok / A sötét sírhalmokat.”

A fentebb jelzett félreértés világnézeti természetű. Balogh László szerint ugyanis „... az emberi lét törvénye más, mint a természet termő-elve.”⁶¹ Azaz a két záró strófában nem az előző versszakok ellentétét, hanem folytatását látja: „... végső felismeréséből nem enyhülés következik. Önvizsgáló, önfaggató, vívódó lelkiállapotára s a kérdésekre megadja a végérvényes választ: hiába akarsz a jövő illúziójába menekülni a jelen szenvedései elől, az értékeket hordozó múlt elvesztése fölött érzett fájdalom determinálja jelenedet és jövődet.”⁶²

A református irodalmi hagyomány felől olvasva a verset, az a fenti értelmezéssel ellentétes jelentést nyer. A költeménynek első látásra nem sok köze van a vallásos lírai hagyományhoz, a szöveg alapszövegét képező nyelvi alakzatok, szókapcsolatok viszont jól ismertek a kora újkor protestáns egyházi irodalmából: ilyen maga a címképző *balzsamcsepp*, az első strófában többször ismétlődő *szív*, a második versszak édes-keserű jelzőpárja, s végül a két

záró szakasz ismétlődő nyitó szava, a *jer* (ezeket a fenti versidézetben kiemeltük).

A héber eredetű *balzsam* szó latin közvetítéssel (balsamum), a bibliai szókinccs részeként került a magyar nyelvbe, s fennkölt, vallásos színezetét szinte máig megőrizte. A Gileád hegyén (Arábia) tenyésző fák nedvéből készült kenőcsöt az ókorban gyógyyszerként használták. A „*Gileád balzsama*” kifejezés már az Ószövetségben metaforikus jelentést kapott gyógyír jelentésben⁶³, s innen került át a kora újkori református imádságirodalomba. A fogalom népszerűségére jellemző, hogy a református kegyességi irodalom fénykorában (a 17-18. század fordulóján) három olyan imádságos kötet is megjelent magyarul, amelyeknek címében benne van a jelzett szókapcsolat (Szokolyai István, *Sérelmes lelkeket gyógyító balsamom*, Leiden, 1648, újabb kiadása: Debrecen, 1747 és 1763; Kemény János, *Gileád balsamuma*, Sárospatak, Rosnyai, 1659, Lampe Friedrich Adolf, *Gileádbeli balsamom...*, Ford. Hunyadi Szabó Ferenc, Debrecen, 1741). A közvetlen bibliai forrásokon túl Arany tehát a református imádsághagyományból is ismerhette a fogalom vallásos gyökereit.⁶⁴ A szóban forgó nyelvi alakzat a református kegyességi irodalmon belül a panasz-zsoltárok ihlette lamentációs (panaszos) imádsághagyománynak vált részévé, s Arany versének a szerkezete is erősen emlékeztet ezeknek a szövegeknek a felépítésére. A lamentációs szövegeknek Arany verséhez hasonlóan két fő része van: „*A panasz a negatív jelent írja le, a kérés pedig arra irányul, hogyan alakítja Isten a jövőt.*”⁶⁵ A bibliai panasz-zsoltárokban

„a költő sokkal rejtettebb retorikai, poétikai és spirituális szálakon kapcsolódik a protestáns irodalmi hagyományhoz, mint ahogy azt eddig gondoltuk.”

a panasz/bűnbánat és a vigasztalás szervesen kapcsolódik össze, utóbbi az előzőből következik: „... az Istennek címzett panasz felszabadít a változásra.”⁶⁶ Arany versében a két szövegrész között van némi feszültség, hiszen a vigasztalás itt egyfajta önvigasztalássá transzformálódik, azaz logikusan nem következik a vers első részének üzenetéből.

Arany költeményében az 1-3. versszak jelenti a panaszt. Az 1. versszak kulcsszava, a *szív*, a bibliai és vallásos szóhasználatban az emberi belsőt (a lelki tartalmak összességét) jelképezi. A *szív* motívumához kapcsolódó „*személyes lírai érdekelttség*” alapján Barta János a *Balzsamcsepp* nyitó és *Az örök zsidó* záró versszakát rokon szövegeknek érzi („*Szív, örömtől elszokott szív, ... Árva szívem...*”; illetve: „*Szegény zsidó... szegény szívem...*”).⁶⁷ A 2. versszak keserű-édes ellentétes szópárjának bibliai gyökereire és a kora újkori hazai egyházi irodalomban betöltött szerepére a közelmúltban mutatott rá a kutatás: „*A keserű-édes formula vagy metafora az egyházi irodalomban leginkább a szenvedés a mártírium kérdéséhez kapcsolódik... olykor egyszerűen csak a földi és az égi világ kettősségét jelképezi.*”⁶⁸

Az Arany-vers két záró strófája a lamentációk szerkezetének megfelelően a jövő felőli reménységről szól. A természet itt láthatóan az otthonosság helyeként jelenik meg. A felvilágosodást követően a romantika korai évtizedeiben vált jellemzővé az Arany-nál is megfigyelhető költői eljárás, amely a természetet isteni attribútumokkal ruhazza fel: „*Ege fényes*”, „*lombja zöld*”, „*áldott szép természet enyhe öle hívogat*”. Heinz Schlaffer fentebb idézett monográfiája, amely a 18. századi pietista egyházi irodalom érzékenységből eredezteti a német romantikus líra

számos elemét, e költészet több olyan ismérvét sorolja fel, amelyek Arany szóban forgó versében is megfigyelhetők: bizalmas viszony költő és olvasó között, a lélek belső tereinek feltárása, a szív érzékenységének túltengése, az átéltség mélysége.⁶⁹

A két záró versszak „*jer*” nyitó szava⁷⁰ a kora újkori protestáns énekek igen gyakori kezdő eleme. A mai református énekeskönyv kilenc ilyen kezdetű éneket ismer. Ebből egy zoltárszöveg Szenci Molnár Albert fordításában, kettő Luther Márton szövege, négy 16. századi hazai dicséret, egy 18. századi szerzemény, egy pedig a 19. század első felében keletkezett (két utóbbi zoltárdallamra). A reformáció korától a 19. századig folyamatosan jelen van tehát ez a már Arany korában is archaikusnak tekinthető nyelvi alak, s szakrális háttérrel a költőnek is tisztában kellett lennie. Az egyházi hagyományban mindig közösségi jellegű ez a szövegnyitó formula (95. zoltár: *Jertek, örvendjünk mindnyájan*), ami Arany-nál a vers személyes jellegéből következően önmegszólításá válik. A költemény dalszerű formája, könnyed, már-már játékos, a vers tartalmát is némileg fölülíró ritmusa is a zoltárhagyomány irányába mutat.

A *Balzsamcsepp* című Arany-vers világgépe természetesen erősen eltávolodott az egyházi hagyománytól: a költő a szívbe ivódott fájdalom feloldását a természet örök körforgásának panteisztikus átélésében találja meg. A szakrális gyökerű nyelvi formák visszaköszönése azonban jelzi, hogy Arany még ismeri ezeket az előzményeket. Az eset összességében arra figyelmeztet, hogy a költő sokkal rejtettebb retorikai, poétikai és spirituális szálakon is kapcsolódik a protestáns irodalmi hagyományhoz, mint ahogy azt eddig gondoltuk.

A KÉSEI ARANY KÖLTÉSZETE ÉS A REFORMÁTUS HAGYOMÁNY

A nagykorosi tanárságból a fővárosba kerülve Arany előbb a Kisfaludy Társaság, majd az Akadémia legmagasabb tisztségét töltötte be, s közben lapszerkesztéssel is kísérletezett. Költészete e nagy változások éveiben csaknem elapadt, s tagadhatatlan, hogy a közéleti viszonyok normalizálódásával a bibliai hang is visszaszorult szemléletében. Mindehhez talán az is hozzájárult, hogy a nagyvárosi milió jóval szekularizáltabb volt, mint akár Nagyszalonta vagy Nagykőrös parasztpolgári világa. Mindenesetre jellemző, hogy Hegyaljai Kiss Géza, aki csokorba szedte Arany költészetének legfontosabb bibliai motívumait, nagyobb részét 1860 előtti művekből szemelgethetett.⁷¹

Juliska leányának halála 1865-ben azonban újra lelki válságba sodorta a költőt. Ekkor született szép hitvallásos búcsúverse, amely arról tanúskodik, hogy Arany a hallgatás éveiben is megőrizte lelke mélyen őszinte biblikus meggyőződését: „*Midőn a roncsolt anyagon/ Diadalmas lelked megállt;/ s megnézte bátran a halált,/ Hittel, reménnyel gazdagon/ indult nem földi úton,/ Egy volt közös, szent vigaszunk:/ A LÉLEK ÉL: találkoznak!*” (Juliska sírkövére 1). Ez az édesapai vallomás nem kíván külön magyarázatot.

Arany életművének utolsó számottevő akkordja az Őszikék versciklus 1877-ből. Ezek a kései lírai gyöngyszemek és balladák közvetlenül bibliai tárgyakat alig érintenek, viszont a számvetés néhány szép versében, így az *Epilogusban* vagy *A tölgyek alatt* című

költeményben Arany etikájának jellegzetes vonásai újra visszaköszönnek: „Az életet már megjártam. / Többnyire csak gyalog jártam, / Gyalog bizon... / Legfőlebb ha omnibuszon. / Láttam sok kevély fogatot, / Fényes tengelyt, cifra bakot: / S egy a lelkem! / Soha meg se irigyeltem.” (*Epilogus*). Révész Imre ennek az erkölcsiségnek a lényegét így jellemzi: „...a szalontai viskótól az Akadémia palotájáig ugyanaz az igénytelen egyszerűség, ugyanaz a derűs komolyság, ugyanaz a szent önfegyelem, kíméletlen önbírálat, végletekig kifinomult lelkiismeret, örök

a szalontai viskótól az Akadémia palotájáig ugyanaz az igénytelen egyszerűség, ugyanaz a derűs komolyság, ugyanaz a szent önfegyelem, kíméletlen önbírálat, végletekig kifinomult lelkiismeret, örök munkakedv és istenes alázat jellemezte...”

munkakedv és istenes alázat jellemezte...”⁷² Itt jegyezzük meg, hogy az Őszikék *Tamburás öreg úr* című allegorikus önjelmező versében történik egy halvány utalás a hitújítás korabeli irodalmi hagyományra is, ami azt jelzi, hogy Arany élete végéig dédelgette

magában ennek az örökségnek az emlékét: „Olykor egy-egy ének nyújt neki vigaszt; / A hitújítás kora szülte még azt: / Benne a tört szív, bünt-vallva, leverve, / vagy erős hittel Istenhez emelve.”

Utolsó ránk maradt versében, amelyet saját 65. születésnapjára írt, a költő az élet természetes rendjének velejárójaként beszél a halálról. Szép befejezése ez egy példaértékű költői életműnek: „Életem hatvanhatodik évébe / Köt engemet a jó Isten kévébe, / *Betakarít* régi rakott *csűr*ébe, / Vet helyemre más *gabonát* cserébe.” (*Sejtelek*, 1882). A vers prózai előzményét a fentebb már említett *Keresztyéni tanítások és imádságok* című áhítatos könyv első szakasza 27. fejezetében találjuk meg, amelynek az aratásért és a szüretért való hálaadás (és nem az elmúlás!) a

témája: „*Te is, keresztyén ember, légy jó gabona a kegyesség szív szerinti gyakorlása által és a jó cselekedetek kedves gyümölcseinek megtermése által, hogy akkor ezek a mennyei aratók téged is betakarítsanak a mennyei csűrbe.*”⁷³ A két szöveg kapcsolata hasonló a fentebb tárgyalt Ráchel-versek és a Hübner János-féle népiskolai tankönyv viszonyához. Az eset ugyanakkor azt is jelzi, hogy az „*Öreg Szikszai*”, ahogy e vallásos népkönyvet a köznép nevezte, Arany Jánosnak még idős korában is kedves olvasmánya lehetett.

ARANY JÁNOS KAPCSOLATAI A REFORMÁTUS EGYHÁZI ÉLETTEL

Befejezésül hadd szóljunk még arról, hogy Arany nemcsak szellemi értelemben kapcsolódott a református hagyományhoz, hanem tisztségeket is vállalt egyházában, s barátai között is számos lelkész akadt. Szalontai éveiben a helyi gyülekezet presbiteri jegyzője volt, 1867-től pedig a Dunamelléki Egyházkerület tanácsbírája. Leánya református lelkész felesége lett, vejét, Széll Kálmánt szalontai eseperesnek választották. Sógora, Ercsey Sándor szintén református lelkész volt. Legjobb barátja, Tompa Mihály Bején, Keleméren, majd Hanván lelkészkedett, akivel évtizedeken át levelezett (1868-ban hunyt el). Török Pál dunamelléki püspököt még kisújszállási rektor korából ismerte, Szász Károly későbbi pesti lelkész-püspök pedig éveken át tanár kollégája volt Nagykőrösön (ő volt az, aki átengedte Aranynek a magyar katedrát, s maga inkább matematikát tanított). A református iskolák mellett Arany közelről ismerte tehát a korabeli parókiák világát is. E kapcsolatrendszer szellemi vonat-

kozásait elsősorban levelezéséből ismerhetjük meg, de budapesti szálait újabban feltárta az egyházsociológiai kutatás is.⁷⁴ Innen tudjuk, hogy Pestre kerülve tagja lett az akkor gyorsan fejlődő Kálvin téri gyülekezetnek. Ennek ekkor ifjú kori barátja, Török Pál volt a lelkésze. Ebben a gyülekezetben túlreprezentáltan volt jelen a korabeli magyar író-társadalom, amely a reformátusság országos szellemi pozícióit is tükrözi. Idetartozott többek között Jókai Mór, Gyulai Pál, Csengery Antal, valamint Szilágyi Sándor történész, egykori nagykőrösi kollégája, illetve Gönczy Pál pedagógiai szakíró, akit még debreceni diák korából ismert.⁷⁵

Közismert tény, hogy Arany lelkész és presbiter barátai a korszellemnek hódolva inkább voltak tudósok, írók, pedagógusok vagy népnevelők, mint hitvalló egyházi szolgák. Ugyanakkor túlzásnak tartjuk Podmaniczky Pálné Vargha Ilona álláspontját, aki úgy véli, hogy Aranyba „ez a bibliátlan kor... *beléfojtja a hitet.*”⁷⁶ Podmaniczky tanulója igazságtalan Arannyal szemben, mivel a két világháború közötti ébredési mozgalmak szellemében a költőn a hitvallásos evangéliumi Krisztus-hitet kéri számon. Arany János nagyon is őszinte volt a hit dolgában, s a lehető legmesszebbmenőkig óvta a szülői házból örökölt gyermeki hitét. S ezen örökség birtokában bizony sok tekintetben hitvallóbb volt, mint lelkész barátai. Jellemző, hogy amikor papi hivatású költőtársa, Tompa Mihály 1858-ban betegséggel és lelki válsággal küszködött, levelében Arany vigasztalta: „... *nektek is a jó Istentől mindazon áldást kérjük, ami sorotokat enyhítheti, s életeteket ismét boldoggá teheti. Mert van – a legbensőbb meggyőződés hangján mondom – van Istennek ily*

áldása, csak bízni, remélni kell. Nem akarok papi szakmádba vágni, praedicator tartani neked; de ne vedd rosszul tőlem, ha ismét a hit balzsamához útasítlak. Petőfivel hasonló esetben talán nem mertem volna tenni: de ha a te öt kötet költeményed elolvasom, esküdni mernék rá, hogy az alaphang, a hit sohasem fog szívedben elnémulni. Ehhez útasítlak, édes barátom; ez adjon neked enyhülést, vigasztalást, reményt a jövőre. Rosszúl áll tán levélben az efféle, nem is divat, azt tudom, nincs benne semmi eszrit: de el kellett mondanom...⁷⁷ A levélben szereplő „hit balzsama” kifejezés újabb apró adalék mindahhoz, amit fentebb a *Balzsamcsepp* című verssel kapcsolatban elmondunk. Ugyanakkor Arany Petőfire vonatkozó itteni elszólása megerősíti mindazt, amit a két költő világnézetének különbözőségéről írtunk.

ÖSSZEGZÉS

Összegezve elmondhatjuk, hogy Arany János élete és költészete korszakokat kapcsol össze. Az őt elindító családi milió még mélyen gyökerezett a hitvallásos örökséget őrző református népi vallásosságban, később iskolái révén került kapcsolatba a református identitás szekularizáltabb rétegeivel. Induló

költő, amikor felekezete közjogi értelemben egyenrangúvá vált, debreceni diákelődjével, Kölcseyvel szemben ő tehát már nem kényszerült a vallásszabadságról értekezni. Nemcsak tanulmányai, hanem hivatása révén is élete fontos részévé vált a református iskolaügy. S végül baráti kapcsolatot tartott a kor több jelentős lelkészével, jól ismerte tehát a református parókiák világát is. Arany János azonban a református identitással való kapcsolatában nem egyszerűen szekularizálódó kora gyermeke. Sokkal több annál. Ahogy a magyar költészet történeti folyamatában szintézisreemtő

óriás, aki a népies hagyományt nyelvi, lélektani, erkölcsi szinten egyetemes érvénnyel képes klasszicizálni, úgy a református örökségből is továbbörökíti a biblikus műveltség, az erkölcsiség, a munka- és hivatás-etika, de még a hitvallásosság terén is mindazt, amit abból biztos érzékével értéknek ítél. Így emeli ezeket az eredetileg református keresztyén értékeket a poézis szárnyain a nemzeti és egyetemes emberi értékek magasába. S végül Arany életútja arról is tanúskodik, hogy a magyarság nehéz történelmi időszakaiban a paraszt-polgári életformát élő „alföldi kisautonómiák”, a nagyszalontai, debreceni, nagykőrösi „reszpublikák lettek a legerősebb támaszaivá a magyar református keresztyénységnek”⁷⁸, s ez által az egész Hazának.

A református örökségből továbbörökíti a biblikus műveltség, az erkölcsiség, a munka- és hivatás-etika, de még a hitvallásosság terén is mindazt, amit abból biztos érzékével értéknek ítél.

¹ E tanulmány szövegének első változata a „Református Arany János” című konferencián hangzott el Nagykőrösön, a Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Karán, 2017. március 9-én (a konferenciát a Református Pedagógiai Intézet szervezte a Reformáció Emlékbizottság támogatásával). Egyszerűbb formában elhangzott Nagyszalontán a református templomban 2017. május 29-én, a református gyülekezet Arany János-kiállításának megnyitóján. Rövidített, jegyzetek nélküli változata a közelmúltban jelent meg (*Arany János és református örökségünk*, Református Tiszántúl, 2017. 2. sz., 16-20.), az előbbinél hosszabb, de az itteninél rövidebb, a szélesebb olvasó közönségnek szánt változata megjelent a *Hitel* című folyóiratban (*A református identitás megjelenése Arany János munkásságában*, *Hitel*, 2017. augusztus 31., 22-41.)

² Makkai Sándor: *Magyar fa sorsa*. A vádlott Ady költészete, Budapest, Soli Deo Gloria Kiadó, 1927, 97.

³ Uo., 95.

⁴ Kósa László: *Protestantizmus és magyar művelődés*, Credo 1996, 3-4, 65-74.

⁵ A református hitismeret kérdéséhez lásd: Busch, Eberhard: *Református. Egy felekezet arculata*, Budapest, Kálvin Kiadó, 14-28.

⁶ Uo., 118-128. (Közelebbről az „Imádkozva és dolgozva” című fejezet).

⁷ Győri L. János: Az exemplumok szerepe Tofese Mihály zoltármagyarázataiban, in Győri L. János (szerk.): *Református identitás és magyar irodalom. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2015, 106.

⁸ Bene Sándor: Arany János egyik versének keletkezéséről, *Irodalomtörténet*, 50. évfolyam, 1962, 314-315.

⁹ Győri L. János: Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI-XVII. századi prédikátori irodalomban, in Győri L. János (szerk.): *Református identitás*, 13-30.

¹⁰ Uo., 87-89.

¹¹ Uo., 93-94.

¹² Kósa: *Protestantizmus*, 66.

¹³ Uo.

¹⁴ Kereszturi Pál (*Mennyei társalkodás*, Nagyvárád, 1646), Pápai Páriz Imre (*Keskeny út*, Utrecht, 1647, Szatmárnémeti Mihály (*Mennyei Tárház kulcsa*, Kolozsvár, 1673), Bethlen Kata (*Bujdosásnak emlékeztetője*, Debrecen, 1733) és Ráday Pál (*Lelki hódolás*, Kassa, 1710) kegyességi írásai a 19. század derekáig rendszeresen és több ezres példányban jelentek meg, a század elején hozzájuk csatlakozott, majd lassan kiszorította őket Szikszai György (*Keresztyéni tanítások és imádságok*, Pozsony, 1786) munkája. E kiadványok debreceni megjelenését 1849-ig nyomom követi az alábbi kiadvány: Benda Kálmán – Irinyi Károly: *A négy száz éves debreceni nyomda (1561-1961)*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. (a nyomda kiadványainak listája a 321-407. lapon található).

¹⁵ Barta János: *Arany János és a XVIII. század (Adalékok Arany János irodalomsemléltetéséhez)*, in Barta János (szerk.): *Arany János és kortársai I.*, Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi Kiadója, 2003, 59-103.

¹⁶ Szabó Magda: Olvasónaplómból, in Szabó Magda (szerk.): *Kívül a körön*, Budapest, Magvető és Szépirodalmi Kiadó, 1982, 602.

¹⁷ Heinz Schlaffer: *Die kurze Geschichte der deutschen Literatur*, Wien, Carl Hanser Verlag, 2002, 73-92.

¹⁸ Törös László: *Sárvári Pál, Arany János professzora*, Nagykőrös, Nagykőrösi Arany János Társaság, 1931.

¹⁹ Bucsay Mihály: *A protestantizmus Magyarországon 1521-1945*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1985, 224-232.

²⁰ Győri L.: *Református identitás* 88.

²¹ Arany János: Önéletrajzi levele Gyulai Pálhoz, 1855, in *Arany János válogatott művei III. (Próza művek)*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975, 1118.

²² Szikszai György: *Keresztyéni tanítások és imádságok*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1976. Szikszai könyvének irodalmunkra gyakorolt hatása még korán sincs feltárva. Arany korára vonatkozóan ezzel kapcsolatban Kósa László tett értékes megállapításokat: Kósa László: Hétszilvafás nemesek a protestáns egyházakban, in Kósa László (szerk.): *Egyház, társadalom, hagyomány*, Debrecen, Ethnica, 1993, 73. és 80.

²³ Dankó Imre: A Kollégium partikularendszere, in Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 776-830.

²⁴ Szörényi László: A humor elégiája, in Németh G. Béla (szerk.): *Az el nem ért bizonyosság*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972, 228.

²⁵ Nagy Sándor: *A Debreceni Református Kollégium, mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig*, Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, 1940, 138.

²⁶ Az 1839/40-es tanévre vonatkozó esperesi rendeletet idézi: Illyés Endre: A magyar református földművelő ifjúság lelkigondozásának története, in Csikesz Sándor (szerk.): *Theológiai tanulmányok 46.*, Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, 1936, 30.

²⁷ Mészáros István: *A tankönyvkiadás története Magyarországon*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1989, 73. Hübner könyvét Fodor Pál református lelkész fordította magyarra svájci tanulmányai idején, s Bázelen jelent meg először 1754-ben. Később igen nagyszámú kiadása volt egészen a 19. század második feléig. Továbbiakban az alábbi kiadás alapján idézzük szövegét: Hübner János: *Száz és négy bibliabeli Historiák*, Pest, Landerer, 1838.

²⁸ Hübner könyvét csak a debreceni nyomda többször megjelentette (1773, 1776, 1787, 1806). Lásd: Benda – Irinyi: *A négy száz éves*, 354-363. Hübner: *Száz és négy*, 320.

²⁹ Dávidházi Péter: *Hunyt mesterünk. Arany János kritikai öröksége*, Budapest, Argumentum, 1994, 165.

³⁰ Szatmári Judit: Török Pál pesti lelkészisége, in Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1*, Budapest, Argumentum, 2006, 495-501.

³¹ Barcza Józsefné: A diáktársaságok és diákegyesületek, in Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, 704-711.

³² Győri L. János: A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében, in Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, 658-662.

³³ Zsigmond Ferenc: *A Debreceni Kollégium és a magyar irodalom*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület kiadása, 1940, 85-87.

³⁴ Bán Imre – Julow Viktor: *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. A bevezető tanulmány sorra veszi Arany összes olyan alkotását, amelyek forrásait itt kereshetjük.

- ³⁶ Győri L.: *A Kollégium szerepe*, 662-664.
- ³⁷ Győri L.: *A református identitás*, 92.
- ³⁸ Arany tanári működéséhez lásd: Hegedűs András: *Arany János a katedrán*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1957.
- ³⁹ Karácsony Sándor: Arany János és eklézsiája, in Karácsony Sándor (szerk.): *A könyvek lelke. Irodalmi nevelés*, Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2006, 136.
- ⁴⁰ Imre László: *Arany János balladái*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1988, 93-94.
- ⁴¹ Uo., 101.
- ⁴² Hübner: *Száz és négy*, 258.
- ⁴³ A kérdés hátteréhez lásd: Dávidházi Péter: *A Hymnus paraklétszi szerephagyománya*, Alföld 1996/12, 66-80.
- ⁴⁴ Győri L.: *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama*, 13-30.
- ⁴⁵ A „magyarok istene”nyelvi, kultúrtörténeti beágyazottságához lásd: Péter László: A magyarok istene, in *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, Tom. XXVI, 1994, 101-108. A kérdéshez újabban lásd: Milbacher Róbert: Dózsa György unokája. A Nemzeti dal közönségsemmeléről, in Milbacher Róbert: *Bábel agoráján. Esszék, tanulmányok a nemzeti irodalomról*, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2015, 72-93.
- ⁴⁶ A kérdéshez lásd: Révész Imre: Biblia és hazafiság, in Révész Imre (szerk.): *„Tegnap és ma és örökké...”*, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete, 1944, 198-213.
- ⁴⁷ A nagy teológus-fizikus munkásságának szakszerű értékelését nyújtja: M. Zempléni Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964, 80-102.
- ⁴⁸ Révész Imre: A reformáció szelleme a debreceni református kollégiumban, in Révész: *„Tegnap és ma és örökké...”*, 394.
- ⁴⁹ Uo., 395.
- ⁵⁰ Bán – Julow: *Debreceni diákirodalom*, 30-47.
- ⁵¹ Révész: *A reformáció szelleme*, 396.
- ⁵² Hübner: *Száz és négy*, 212, 215. Sajnálatos, hogy a frissen megjelent Arany-szótárba nem került be a fogalom: Beke József: *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete I-III*, Budapest, Nyelvértékelő Szövetsége – Inter, 2017.
- ⁵³ Németh G. Béla: Távolodás a romantikától egy összetettebb személyesség jegyében (Arany János), in Németh G. Béla (szerk.): *Hosszszmetek és keresztmetek*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984, 64-81.
- ⁵⁴ A versnek több kiváló elemzése is ismert: Barta János: Ahasvérus és Tantalusz. Egy különös Arany-versről, in Barta János (szerk.): *Arany János és kortársai*, 311-340. Újabban elemzi: Milbacher Róbert: *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Budapest, Ráció kiadó, 2009, 251-254.
- ⁵⁵ Keresztury Dezső: *„Csak hangköre más”. Arany János 1857-1882*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 135-136.
- ⁵⁶ Uo., 247.
- ⁵⁷ Nyilasy Balázs: *Arany János*, Budapest, Korona Kiadó, 1998, 99. A *Fiamnak* című vers bibliikus kapcsolataihoz lásd újabban: Milbacher: *Arany János*, 247-248.
- ⁵⁸ Podmaniczky Pálné: *Arany János*, 6-15.
- ⁵⁹ S. Varga Pál: *A gondviseléstől a vitalizmusig (A magyar líra világgépének alakulása a XIX. század második felében)*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1994, 176.
- ⁶⁰ Balogh László: *Az ihlet perce. A lírikus Arany János*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1987, 130-137.
- ⁶¹ Uo., 137.
- ⁶² Uo.
- ⁶³ „Nincsen-é balzsamolaj Gileádban?” (Jer 8,22); „Menj föl Gileádba, és végy balzsamot...” (Jer 46,11).
- ⁶⁴ A szókapcsolat igen számottevő hazai és nemzetközi (angol, német, holland) elterjedtségéhez lásd: Fazakas Gergely Tamás: *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2012, 158. Az Arany-szótár szerint a fogalom Arany költészetében többnyire átvett értelemben, azaz szakrális áthallásokkal fordul elő, a fentebb érintett *Fiamhoz* című versben például ilyen formában: „Balzsamul a hit malasztja legyen / Az elrejtett néma könnyeken...” A Széchenyi emlékezete című versben pedig ezt olvassuk: „Oszlósod még a család siratja –/Oh, mert ily sebre hol van balzsamír?...”, lásd: Beke: *Arany szótár*, 146-147.
- ⁶⁵ Fazakas: *Síralmas imádság*, 157.
- ⁶⁶ Uo., 156.
- ⁶⁷ Barta: *Arany János*, 327.
- ⁶⁸ Győri L.: Mártírium, puritanizmus, retorika (Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai), in Győri L. (szerk.): *Református identitás*, 186.
- ⁶⁹ Schlaffer: *Die kurze Geschichte*, 74-78.
- ⁷⁰ Az Arany-szótár szerint a „jer” alak meglehetősen gyakran, hatvanszor fordul elő arany költői műveiben: Beke: *Arany szótár*, 851.
- ⁷¹ Hegyaljai Kiss Géza: Arany János bibliássága, in Dr. Törös László (szerk.): *A Nagykőrösi Arany János Társaság Évkönyve*, 11. k., 1935-36, 72-83.
- ⁷² Révész Imre: A reformáció szelleme a debreceni kollégiumban, in Révész Imre (szerk.): *„Tegnap és ma és örökké...”*, 396.
- ⁷³ Szikszai: *Keresztényi tanítások és imádságok*, 116. A szöveg bibliai előzményéhez lásd: Mt 13,30.
- ⁷⁴ Kósa: *Reformátusok Budapesten*
- ⁷⁵ Uo., 186 és 675.
- ⁷⁶ Podmaniczky Pálné Vargha Ilona: *Arany János és az evangélium*, Budapest, Sylvester Irodalmi és Nyomdai Műintézet R. T., 1934, 36.
- ⁷⁷ Arany János 1858. november 28-án kelt levele Tompa Mihályhoz, in Korompay H. János (szerk.): *Arany János összes művei XVII. Levelezés 3, Arany János levelezése (1857-1861)*, Budapest, Universitas Kiadó, 2004, 253-254.
- ⁷⁸ Révész: *Magyarság és kálvinizmus*, in Révész Imre (szerk.): *„Tegnap és ma és örökké...”*, 295.

DR. NYILASY BALÁZS

ARANY JÁNOS BALLADÁI A KÖLTŐISÉG, AZ ELBESZÉLŐ JELLEG ÉS A DRÁMAISÁG TÜKRÉBEN

A BALLADA KÖLTŐISÉGE

Manapság ha elbeszélést mondunk, valamilyen prózai szöveg lebeg a szemünk előtt, s nem gondolunk arra, hogy az európai irodalom elbeszéléseit – amint ezt Homérosz és az őt követő évezredek tanúsítják – eredendően versben írták. Mi több, a verses, költői elbeszélések az elmúlt két évszázadban sem tűntek el az európai irodalom műfaji térképéről. A hosszabb terjedelmű szépprózai művek dominanciája ugyan a XIX. századra már kialakult, de az európai irodalom nagy költői (Byron, Goethe, Puskin, Mickiewicz és társaik) ez időtájt is szívósan kísérleteznek a verses epika különböző válfajaival. E kísérletek persze az „epic”-től, a hősének tradicionális, patetikus, roppant terjedelmű műfajától immáron tudatosan eltérnek, az alkotók Homérosz, Vergilius, Tasso örökségéhez képest másféle történeteket mondanak, hajlékonyabb, korszerűbb műformákat keresnek.

Az európai műballada a verses elbeszélések megújítását, modernizálását célzó kísérletek sorába illeszkedik¹, s Arany János balladisztikája azoknak a lehetőségeknek a

mély megértéséről tanúskodik, amelyeket a rövid, intenzív (mindössze nyolcvan-száz sor körüli) műforma magában rejt. E lehetőségek legfontosabbika azzal függ össze, hogy a ballada a három nagy irodalmi közlési mód, a költőiség, az elbeszélés és a drámaiság érvényesítésére ad lehetőséget, olyan esélyt kínálva, amely a modern, újkori irodalomban már nagyon ritka. „A balladában tehát [...] a költészet mindhárom ága csodálatosan egyesül [...]” – írta már Greguss Ágost is 1886-ban megjelent könyvében.² E hármasság kérdéséről természetesen a szakirodalom eddig is sokat beszélt, az Arany János-i ballada költőiségét, drámaiságát, elbeszélő jellegét mindazonáltal érdemes újfent átgondolnunk, átmeditálnunk.

A költői műalkotások, tudjuk, nagyon is sajátosak, a mindennapi, közlő beszédhez, de akár a regényhez képest is különlegesnek, egyedinek tűnő nyelvi megnyilatkozási formák. E szövegeket ritmusok, metrumok tagolják, a sorvégeken rímek hangzanak össze, a szavak, a mondatrészek alakzatokká rendeződnek bennük, az életelen dolgok megszemélyesítések által elevenednek meg, a külön-különféle dolgokat

hasonlatok, metaforák egyesítik, kapcsolják össze. A költői nyelv erejét, intenzitását minden magyarázat nélkül is érzékeljük-értjük, bár persze a költői funkciót illetően az irodalom elmélete (Arisztotelésztől Giambattista Vicon, az orosz formalizmuson és Roman Jacobsonon át a kognitív poétikáig) többféle fogalmi magyarázattal is próbálkozott-próbálkozik. A balladatradícióban foglalt költőiség Arany Jánosnak, mondhatni, kapóra jön, a jelentős költői képességekkel rendelkező alkotó a balladát olyan intenzív költőiséggel itatja át, hogy azt a per excellence „lírai versek” is megirigyelhetnék.

Az Arany-balladákban a ritmus és a metrum az értéstani, szemantikai szintekkel különlegesen szervesen fonódik össze. A költő derűs, vágyteljesítő versvízióiban (Szent László, Szibinyáni Jank) a nyolcasok biztonságos erejét, harmóniasugallatát használja fel. A rokon hangnemű *Rozgonyiné*ben a nyolcasokat és a hatosokat váltogatja, a különlegesen elemi, naiv, bájos *Mátyás anyja* strófáit pedig még rövidebb, hármas, hatos szótagszámú sorokból építi fel. A komorabb, drámaibb *Ágnes asszonyban* megtartja ugyan a nyolcasokat, de refrénként a strófavégeken rímtelen, „ametrikus”, „aritmusos” kilencesekeket iktat be. A komoly, emelkedett *Szondi két apródjában* jellemzően már nem nyolcasokat találunk, hanem tizenketteseket, tizenegyeseket, tízeseket, s a kései, tépett, diszharmonikus balladák (a *Híd-avatás*, a *Tengeri-hántás*, a *Vörös Rébék*) öt-hatsoros strófái ugyancsak tíz-tizenként soros egységekből állnak. De Arany nem csupán a konzonancia elvére épít

balladáiban. A *Zács Klárában* éppenséggel a különleges zenei ritmika és a borzalmas történések kontrasztja szolgál jelentésszerű, szuggesztív formaelvként: a muzsikáló nyolcasok és hatosok itt mintegy elburkolják, elfedik, enyhítik a főúri kisasszonyt érő borzalmas sorsigazságtalanságot, a bosszú és a kegyetlen, aránytalan visszatörlesztés démonikus rémségeit.

A balladatradícióban foglalt költőiség Arany Jánosnak, mondhatni, kapóra jön, a jelentős költői képességekkel rendelkező alkotó a balladát olyan intenzív költőiséggel itatja át, hogy azt a per excellence „lírai versek” is megirigyelhetnék.

A metrumok szintén beszédesek, sugallatosak, implikáló érvényűek az Arany János-i balladákban. A *Rozgonyiné* bájos versvilágában a jambusoknak trocheusok felelnek („Hová, háová, édes férjem”, „Megállj, megállj, édes férjem”), a *Szondi két apródjában* a komoly, drámai atmoszféra kialakításához a körültekintően alkalmazott (sosem harsány, „ügető”) háromtagú anapestusok és a hatodik szótagot rendszeresen követő metszetek is hozzájárulnak. Az anapestus-áthallásokat, sorkezű ionicus a minorékat³ bőségesen tartalmazó *Tengeri-hántást* Imre László Arany zeneileg leggazdagabb balladájának nevezi. „Az auditív esztétikum megint csak olyasmit fejez ki (a hallgatóság rémületét, a táj már-már misztikus életteliségét, a történeten eluralkodó borzalmat, izgalom és megnyugvás hullámzását), ami fogalmi úton közvetíthetetlen.” – állapítja meg az irodalomtörténész, és azt is hozzáteszi, hogy „Az anapestus dominanciája nem sietést, még kevésbé harcra dinamikát hordoz ezúttal, hanem ámulatot, babonás megbűvöltséget, mely a cselekményből lassan-lassan a kukoricafosztókra is áterjed, s szörnyűködés és megborzongás finom átmenetével az őszi éjszakán meghallgatott

furcsa esetnek az egyes természeti jelenségekbe [...] való behatolását teszi lehetővé.”⁴

A párhuzamosítások, variálók ismétlések szintén fontos elemei az Arany János-i eszköztárnak; különösen a románcballadákban jutnak nagy szerephez. A *Mátyás anyja* tizenhét strófájából kerekén tízben található ismétlés vagy egészen pontos párhuzam. („Kiveszlek, / Kiváltlak”, „Aranynyal, / Ezüsttel”, „Ne mozdulj, / Ne indulj”, „Viszem én, / Viszem én”, „Viszem én, / Hozom én”, „Istenem, / Istenem”, „S ahol jön, / Ahol jön”, „Lecsapott, lecsapott”, „Ki kopog? / Mi kopog?”, „Oh áldott, / Oh áldott”) A *Rozgonyiné*ben a harmonizációt célzó tagolt formateljeség a minden szintet betöltő ritmusválaszok segítségével érvényesül: a szövegben strófaúrnak strófaúrnak, fél-versszakoknak fél-versszakok, sorvégi rímeknek belső rímek, szókezű hangzóknak betűrímek válaszolnak. Hasonlóképpen intenzív a szóalkotásokból, szórend-változtatásokból, inverziókból származó stilisztikai energia is Arany balladáiban. „Téli fának hinnéd, mit a zúz belombol”, „Befordulok egy kicsinyég / Öltöző szobámba”, „Ötszáz, bizony, dalolva ment / Lángsírba velszi bárd:”, „Cifra asszony színes szóra / Tetteti, hogy mit se hajt:” – *A hamis tanúból*, a *Rozgonyiné*ből, *A walesi bárdokból* és a *Vörös Rébék*ből vett idézetek mellett még sok-sok más versből is citálhatnánk beszédes példákat.

Az Arany-balladák a rímelés területén is újító költőiséget mutatnak. A „parnasszian tökéletes” *Szondi két apródja* sorvégi rímei például egészen különleges minőséget képviselnek, akár ha az egybehangzások hosszát, az értéstani, szemantikai funkcionálitást, vagy a grammatikus szuggesztivitást tekintjük. A második strófa első rímpár-

jában (*kezökben a lant – a völgyben alant*) nemcsak az erős mozaikrím, s az előző két szótagra terjedő hangzóazonosság kelthet figyelmet; a rímélményt a lant mitologikus, magasrendű értékkonnotációinak és az alacsony világának ellentéte is befolyásolja. A második rímpárban (*feszület – ünnepet ület*) a hangzók teljes azonossága és a grammatikai különbözőség kontrasztja teremt erős intenzitást. Az *a lant* és *alant* rímpárban a főnév „titokzatosan” határozószóvá válik, az *ület* szó négy hangzója a *feszület* szó végével egyezik, de az előző ige, az utóbbi pedig főnév, s az *ül* szótag az igében szótó, a főnévben viszont csak egy képző, amely igét képez a *fesz* töből. Hasonló módon, az *et* szótag a *feszület* szóban az igét főnévvé változtató képző, míg az *ület* szóban műveltető igerag – elemzi a két rímpár grammatikai érdekességeit Reuven Tsur professzor kitűnő tanulmányában.⁵ Evidens szemantikus bravúr a *Szondi két apródja* utolsó előtti strófájának második rímpárja is. A tisztán összecsengő mozaikrímek⁶ egyúttal nagy jelentőséggel és mély értelemmel bíró megnevező formulák is. A küldönc által korábban *dús, jó*, gondoskodó Aliként aposztrofált török vezér itt már *úrrá* változik, s a nemrég Rusztemhez hasonlított Szondiból *otromba gyaur* lesz: a rímpár egymagában is intenzív erővel jelzi a hatalmi játszma szokásos kifutását – a csábító az ellenállás láttán végül leveti a hízélgés, megbecsülés, jóakarát maszkját, érvényesíti a hatalmi erőt, s póre fenyegetésre vált át. „Eh! vége mikor lesz? kifogytok-e már / Dicséretiből az otromba gyaurnak? / Eb a hite kölykei! vesseje vár / És börtöne kész Ali úrnak.”

A költői nyelv lényegi elemeiként számon tartható hasonlatok, megszemélyesí-

tések, metaforák ugyancsak jellemzőek az Arany-balladákra. A *Híd-avatás* tizenhetedik-tizennyolcadik versszakában felbukkanó metaforákat már csak azért is érdemes idézni, mert az eleddig domináló *dramatikus* balladaiságot egyszerűen *költői* balladaisággá változtatják. Az említett részben egyszerre öt érdekes szóképek bukkan fel. „Igy, s már nem egyenkint, – seregben, / Cikázva, némán ugranak, / Mint röpke hal a tengerekben; / vagy mint csoportos madarak / Föl-fölreppenve, szállanak. // Órjás szemekben hull a zápor, / Lenn táncol órjás buborék; / Félkörben az öngyilkos tábor / Zúg fel s le, mint malomkerék; / A Duna győzi s adja még.” Az öngyilkos csoportot megjelenítő röpke halak, csoportos madarak, a malomkerék, az órjás szemű zápor s az órjás buborék, e tág fesztávú, érdekes szóképek, s az ötvenes évek balladáira (a *Zács Klárára*, az *Ágnes asszonyra*, a *Szondi két apródjára*) jellemző metaforáktól, hasonlatoktól evidensen különböznek. Míg a *királyasszony-kert*, a ró-

zsa-hajadonok, a *liliomos harmat-könny*, a *gyöngysor-dalfüzér*, a *romlott torony alján megfeszülő bástya-vitéz* képzetei⁷ a tradíció adta lehetőségeket veszik át, használják ki, s az evidens alaki azonosságra-hasonlóságra építenek, a *Híd-avatás* szóképei az azonosság-különbözőség dialektikáját tágabban értelmezik. E metaforák a maguk vizionárius karakterével egyébként a látomás kiterjesztéséhez, a „boszorkányszombat” monumentálissá növeléséhez is hozzájárulnak. A szálló halak, a madarak és a zúgó malomkerék metaforái a versbeli mozgásokat is mintegy kiegészítik, kör-vízióvá alakítják, az értelmetlen, motorikus körforgás irányába tágitják. S az utolsó strófa „varázsgyűrű”-metaforája csak öszszefoglalja, betetőzi ezt az alakzati víziót. A *gyűrű-kör* itt nyilvánvalóan nem a rossz, esetleges végesség legyőzésére, meghaladására utal, hanem a démonikus, értelem nélküli végtelenség képzetét szuggereálja. („Széttörni e varázsgyűrűt / Nincsen tartalma földi karnak.”)

AZ ARANY-BALLADA ELBESZÉLŐI KARAKTERE

Az Arany János-i ballada, látjuk, a költői beszédmód hatékony eszköztárát alkotó, innovatív módon használja fel. Mindemellett az epikus költő azokat a lehetőségmezőket is rendre bejárja balladáiban, amelyek nem a költői nyelvhez, hanem az *elbeszélés* tényéhez-adottságához kapcsolódnak. A történetmondáshoz odaértett elbeszélő és hallgató megkonstruálása, az elbeszélte világhoz fűződő narrátori viszony jelzése, az elbeszélés és az elbeszélte történet időtartamainak közelítése vagy távolítása, a szereplői tudatok megjelenítésének, ábrázolásának külön-

böző módjai, a történelemeket szelektáló, kombináló, az elhallgatások-kimondások, felderítések-homályban hagyások mikéntjét-hogyanját, a történetek és a környezetjelző „leírások” arányát kiszabó narrátori munka – megannyi „eszköz” Arany kezében az intenzitás, az érdekesség fokozására, a motívált, szerves kompozícióegész kialakítására.

A modern, újkori elbeszélések egyik legfontosabb nívója, sajátja, hogy a történetmondó narrátor bennük karakteres, kontúrossá válik. A karakterjelzés történhet az elbeszélői individuum előtérbe helyezése által. A byroni verses regény például ismeretesen a szerző-elbeszélő előtérbe tolásával tüntet. A történetmondó a maga személyes lényével, sorsával, biográfiájával, vélekedéseivel nagymértékben betolakszik az elbeszélés terébe: önmagáról mesél, az eseményektől elkalandozva fecseg és filozofál, a hősökkel és a történetekkel kapcsolatban

hosszú reflexiókat alkalmaz. Az Arany-balladák narrációja persze nemcsak a verses regények szubjektivitásától van csillagtá-volságban, nemcsak hosszabb személyes kitérőktől (elmékedésektől, a történetekre vonatkozó terjedelmesebb reflexióktól) mentes, de a *Toldira* jellemző közvetlen megszólításokat, kérdéseket, érzelmnyilvánító, szimpátiajelző (együtt érző, óvó, tanácsoló) formulákat sem igen tartalmazza, és a történetekkel kapcsolatos helyesbítésektől, korrekcióktól is tartózkodik. Sőt! Az Arany-balladák narrátora bármiféle véleményt legfeljebb kurtán s közvetlenül nyilvánít, már csak a műfaj rövid terjedelme s a párbeszéd óriási szerepe, jelen-

tősége miatt is. Az 1855-ben született *Zács Klárában* például mindössze három rövid elbeszélői véleménynyilvánítással találkozunk. A tizenhetedik és tizennyolcadik strófák két-két soros reflexióiban azt jelzi az elbeszélő, hogy nem kívánná a királyi család lemeszárlását, a huszonharmadik, záró versszakban viszont a fejedelmi boszút, a Zács család lemeszárlását övezi szorongó aggodalommal. Az 1856-os nagy drámai versben, a *Szondi két apródjában* még ennyi reflexió jelzés sincsen. A narrátori szólam itt mindössze a verskezdő két strófára terjed ki, s az elbeszélő e versszakokban is megelégszik az indító szituáció felvázolásával, értékítéletét legfeljebb közvetlenül – a lent és a fönt dichotomikus szembeállításával és az ehhez (is) kapcsolódó rímeléssel – sugallja.

Az elbeszélő művek elemzésekor felhasznált fogalmak sorában különleges fi-

A történetmondó a maga személyes lényével, sorsával, biográfiájával, vélekedéseivel nagymértékben betolakszik az elbeszélés terébe: önmagáról mesél, az eseményektől elkalandozva fecseg és filozofál, a hősökkel és a történetekkel kapcsolatban hosszú reflexiókat alkalmaz.

gyelem illeti meg a *történelmi* és az *elolvasási* időt. Az előbbin azt a fiktív időt kell értenünk, amely alatt a művilágban az elbeszélte cselekmények végbemennek, az utóbbi pedig azt a „valóságos” időt jelöli, amit a történelmi elbeszélés, elolvasása igényel. Arany a történelmi és az elolvasási időt balladáiban igen közel hozza egymáshoz. A műcsoport jelentős versei teljességgel tartózkodnak a krónikás beszédetől, a nagyobb időtartamra terjedő történelmi eseményeket néhány sorban vagy strófában összefoglaló közlés módjától. Az egyébként is rendszerint gyorsan lepergő balladákban⁸ – végtelenül fontos tény ez – a történelmi eseményeket leginkább „életközeli” hozó, az emberi, lélektani bonyodalmat, a történelmi esemény és a karakterek főbb erővonalait leginkább megjelenítő, magas fokú mimetikus konkrétumot lehetővé tevő narrációs forma, a *jelenet* dominál. A *Szondi két apródja*, a *Tetemre hívás*, a *Tengeri-hántás*, a *Hídavatás* egyetlen nagy jelenetből állnak, de a hosszabb történelmi eseményt prezentáló (szaggatottabb-hézagosabb) Arany balladák is jelenetekre épülnek. A törökökkel vívott csata eseményeit elbeszélő *Rozgonyiné* a férj és a feleség szociálpszichológiai tárgyiasságú párbeszédével indul, a katonaruhát és a női jelmezt egymásra borító szépasszony közéleti képével, a talpraesett hősnő és az ügyetlen király évődő szópárbajával folytatódik, s az utolsó előtti szakaszban újfent az uralkodó tehetetlenségét és a grófnő fölényét, tettrekészségét (asszonyos tapintatát) demonstráló dialógussal zárul. Az *Ágnes asszony* első négy strófája a patakparton, a következő négy a tömlőben (a tömlő körül) játszódik, a bírósági tárgyalás tíz szakaszra terjed, s a szerencsétlen nőt az utolsó hét versszakban újfent a vízfolyás mellett

látjuk, lepődőjét motorikusan-rögeszmésen mosva. A folyamatos krónikás beszédet, a távoli látószögű optikát kiváltó közélet a hosszabb időintervallumra terjedő (a főhős szerencsétlen házasságát, a legény haramiává züllését, majd pusztulását elbeszélő) *Vörös Rébék*ben is dominál. A távolabbról hangzó, történelmi eseményt összegző közlés után („Ő volt az, ki addig főzte / Pörge Dani bocskorát, / Míg elvette a Sinkóék / Cifra lányát, a Terát”) már mindegyre kisebb jelenetek s jellemző erejű dialógusokon, megnyilatkozásokon keresztül értesülünk az asszony hűtlenkedéséről, Dani „gyilkosságba eséséről”, majd útonállóvá zülléséről. (A bujdosás, haramiává válás etapjait különösen érdekes megnyilatkozások, a károkozó varjú fenyegető jóslatai színezik át.)

Az elbeszélő műfajok narrátora korlátlan úr az információk feltárásának-homályában hagyásának terén; a történelmi eseményt mondó művészi elbeszélést alkotva a megjelenítés és az elhallgatás módjait is „célszerűen” adagolja. A balladától ismeretesen egyébként sem idegen a homály, a szaggatottság, az intenzitásnövelő elhallgatás. Hogy Arany János milyen „tudatosan” él az elízió, a kihagyás, elhallgatás módszerével, azt az 1855-ben írott *Zács Klára* egy részletével illusztrálom. A ballada történelmi a címszereplő, a főúri kisasszony elcsábítása, „megszep-lősítése” körül forognak, s a szomorú eset megtörténtéről már a tizenegyedik versszak világosan hírt ad. A költemény tizenharmadik strófájában (a harmadik, utolsó előtti párbeszéd jelenetben) Zács Felicián, a borzalomról még mit sem tudó apa szülői gyöngédséggel faggatja a kétségbeesett Klárát, a leány azonban riadt vonakodással tér ki a vallomás elől. „Hej! Lányom, lányom! /

Mi bajodat látom? / Jöszte, borúlj az ölemre, / Mondd meg, édes lányom. // Jaj, atyám! Nem – nem – / Jaj, hova kell lennem! / Hadd ölelem lábad porát, – / Taposs agyon engem...!” Az unszolás és vonakodás szavaiból csak a legelsőket hallhatjuk, a következő, tizenötödik versszak már a királyi palotába visz, s a bosszúszándékkal érkező Feliciánt láttatja. De vajon hogyan folytatódott apa és lánya párbeszéde? Miként fakadt ki a vallomás Klárából, és – legfőképpen – hogyan fogadta ezt az ősz apa? A hajadonnal szemben elfogadó, szerető szülő vajon ilyen maradt, ilyen maradhatott a lány vallomása után is? Avagy a leány nemcsak az átélte sok miatt válaszolt a szíves kérésre a Taposs agyon engem...! ószövegszerűen zord önmeghatározásával? A szerencsétlen ifjú teremtés azt sejtette, hogy a történelmi események az őt körülvevő (XIV. századi, maskulin-patriarkális) rendben úgy sincsen bocsánat? S vajon így is történt? A vallomás megváltoztatta a patriarkális apa attitűdjét, s a fegyelmező, büntető kéréselhetlenséget hívta életre? A jogos lélektani érdeklődésből születő kérdés ko-

rántsem indokolatlan, ám feleletet nem kapunk. A *Zács Klára* narrátora (s a mögötte álló szerző, Arany János) kiváló dramaturgiai érzékkel éppen a kihagyással fokozza a ballada feszültségét és érdekességét.

A modern elbeszélésekben, mint említettem, a szerző az elbeszélést nemegyszer másra ruházza át, a történelmi eseményt saját szerzői nézőpontot érvényesítő narrátorra (vagy narrátorokra) bízta, s pontosan így történik a *Zács Klára*ban is. „Éneklés egy hegedős a XIV-ik században.” – tudósít a szerző az alcímbe az elbeszélő kitérőről, és a pretextus alanya, állítmánya, időhatározója pontosan utal az átruházás értelmére. A hegedűség és az éneklés az 1855-ös ballada különleges dalszerűségéhez, zeneiségéhez kapcsolódik, ahhoz szolgál mintegy indoklasként, ürügyként. A kortársi „maszk” ugyanakkor az elbeszélői attitűdjét jellemző, ugyancsak különlegesen érdekes elburkoláshoz, elfátyolozáshoz, eufemizáláshoz kapcsolódik közvetlen okként, hitelesítő tényezőként – egy tizenegyedik századi, Anjou-uralkodó alatt élő és alkotó dalnok-

nak, beláthatjuk, ezer oka van arra, hogy a királyi család számára nagyon-nagyon kényes Zács-történetet elfátyolozva, homályba burkoltan jelenítse meg! A *Zács Klára*hoz hasonlóan érdekes, tartalmas, „művészileg végiggondolt” a narrátorválasztás a *Tengerihántás*ban is. Az 1877-es ballada a történetmondásra a kukoricafosztás alkalmát használja fel, s az elsődleges narrátor (az első és az utolsó strófa kivételével) a dolgos csoport egyik tagjának (feltehetően a munkavezetőnek) engedi át az elbeszélés jogát-lehetőségét. Tuba Ferkó és Dalos Eszti szomorú történetét a második narrátor meséli el, miközben a strófák utolsó előtti soraként rendre felhangzik egy, a kukoricafosztás munkakörülményeire, a környezetre utaló közbeszólás is. A narratori szerep átruházása ezúttal különösen a történetek megítélése és a morális álláspont érvényesítése szempontjából látszik érdekesnek és indokoltnak. A falusi, gazdasági közösséghez tartozó elbeszélő esetében ugyanis a házasságon kívüli szexuális kapcsolattal szemben még sokkal inkább elvárhatnánk a szigorú megítélést, mint egy semleges, az elbeszélő világ fölött álló (a szerzővel nagyjából azonosítható) narrátortól. Az elbeszélésben azonban morális szigorral egyáltalán nem találkozunk. A fiatal legényektől-leányoktól körülvevett mesélő (egyetlen óvó megjegyzést leszámítva) feltűnően őrizkedik a megítélő magabiztosságtól, a didaxistól, sőt a tizedik strófában Dalos Eszttel kapcsolatban empatikus együttérzésre, megértésre hív fel. „Ne gyalázza értesenki” – mondja. E konstatór, tartózkodó attitűd nem valamiféle szilárd, evidens nor-

mák által uralt szimbolikus rendet idéz fel, inkább olyan világra utal, amelyben esetlegességek, rossz akaratú véletlenek dominálnak. S a baljós világejtelmet a *Tengerihántás*ban a már említett közbeszólások is erősítik. Az elbeszélés környezetére utaló s a szomorú szerelmi történet epizódjaihoz, állomásaihoz bravúros, motivikus, tematikus analógiákkal kapcsolódó bekiabálások mintegy összekapcsolják a két világot: kiemelik, „tematizálják” Tuba Ferkó és Dalos Eszti történetének szorongáskeltő esetlegességét, s közben fenyegető sejtelmekkel, negatív sugallatokkal itatják át a kukoricafosztás, a balladamondás világát is. („– Hűvös éj lesz, fogas a szél! –”, „– Aha! rókát hajt a Bodré –”, „– Töri a vadkan az »irtást« –”, „*Kuvikol* már, az ebanya! –”)

Az elbeszélések a személyes, érzékifejező versekkel és a drámákkal szemben tettségük szerint élhetnek környezetfestő, környezet-megelevenítő leírásokkal. Az Arany János-i ballada a környezetrajz lehetőségét nemcsak kihasználja, hanem a versek intenzív atmoszféráját erősítve implikáló, szuggeráló, szimbolikus sugallatú tárgyias környezetvilágot teremt. A teljes elrendezettséget, létbizalmat sugárzó *Rozgonyinében* „lebke szellő lebegtetí” a szépasszony öltözetét, a vidám fények gyémántos csillogásban játszanak, az *Ágnes asszonyban* a babonás holdfényben baljósan villan a fehér sulyok. Az 1852-es „történelmi ballada”-ban a férjét óvó, védő amazon és a szép, hódító asszony szerepötözését a kétféle szerephez tartozó homlokzati elemek, jelmezek egymásra montírozása implikálja, szugge-

Az Arany János-i ballada a környezetrajz lehetőségét nemcsak kihasználja, hanem a versek intenzív atmoszféráját erősítve implikáló, szuggeráló, szimbolikus sugallatú tárgyias környezetvilágot teremt.

rálja szociálpszichológiai illusztrációnak is beillő pontossággal. A *Szent László*ban a legenda naiv „hiperrealizmusa” zseniális tárgyi ekvivalensek által érvényesül: a László-szobor érclova a megelevenedett szentet tombolva köszönti, „hamis gazdáját” hátáról levette csinál helyet a lovagkirálynak, s a csoda hitelét a sírboltba visszakerült szent átizzadása bizonyítja végképpen. Az *V. László*ban dühöngő szél csikorgatja a szélkakast, tűz- és vízáradat patakzik a felhőből, lágyan zsongó habok rengetik a csillagokat, majd a felhőtlen, szélcsendes természetvilág zúg-búg, „villámlik messziről”, s a vihar mindeme történései evidensen kapcsolódnak az izgalmi állapotban lévő, hallucináló, ellentétes érzelmek közt hanykódó király lélekállapotához.

AZ ARANY-BALLADÁK DRÁMAISÁGA ÉS PÁRBESZÉDEI

A költői és az elbeszélői arzenál érintőleges számbavétele után ejtsünk néhány szót az Arany-balladák drámaiságáról is! A szakirodalom persze e kötődésről is sokat szólt már, a gyors lefolyású, konfliktusos, magas feszültségi fokú történeteket nagyon is érthetően hozta kapcsolatba a drámai nagyműfaj fontos sajátjaival. Maga a *jelenet* műszo is eredetileg a színművek tradíciójából származik. Más kérdés, hogy a jelenet az elbeszélő művekben is nagyon-nagyon fontos alkotórész, s a narráció sok mindent hozzátehet a megnyilatkozásos, párbeszédes formához. A *Tetemre hívás*ban például a főhősnő sokkos állapotát idegrovosi pontossággal megjelenítő gesztus-mozaikok, elbeszélői snittek teszik teljesebbé a rövid

szereplői megnyilatkozásokat, hívásokat, felszólításokat, érzelmkifejezéseket. A *Hídavatás*ban a drámai önbemutató monológok jellemző erejét az elbeszélő tömör prezentációi, bemutatásai fokozzák, és a vízbe érkezés bravúros, változatos körülírásai színezik tovább. („Egy tisztos agg, fehér szakállal, / lassan a hídra vánszorog”, „Nagy zajjal egy dúlt férfi váza / Csörtet fel és vigyorgva mond”, „Szurtos fiú ennek nyakába / Hátul röhögve ott terem”, „S buknek –, mint egykor igazán”, „S elsimul a víz tükre lenn”, „Fogadd be, nyilt örvény-torok!”).

A *Szondi két apródját* viszont az elbeszélői prezentációról teljességgel lemondó, drámai jelenetként foghatjuk fel. Az 1856-os költemény balladai történése (az első két strófa kivételével) szintiszta dialógus: a fiúkat a török táborba csábító küldönc változatos taktikát alkalmazva szól bele az apródok énekmondásába, az ifjak viszont makacsul és konzekvensen végigmondják a maguk verses siratóját, magasztaló énekét. E különös „párbeszéd” mindazonáltal önmagában is csodálatosan tartalmas, sugallatos: az instrumentális és a hűségelvű emberség összeférhetlenségét, kibékíthetetlen ellentétét szuggerálja.

A *Szondi két apródja* drámai megnyilatkozása, az apródok krónikamondása performatív gesztus, tettcselekvés is, hiszen a szolga fenyegetése világosan jelzi, hogy a fiúk a történetmondáshoz ragaszkodva nagyon is kemény konzekvenciákat vállalnak. Az erős performativitás egyébként érdekes módon sok-sok más Arany János-i megnyilatkozásra, dialógusra is jellemző. A kőrösi korszak első balladájának hőse az egyik legalapvetőbb, per excellence performatív nyelvi formulát, az esküvést alkalmazza,⁹ a XIV.

századi história királynéja sorsokat alakít, életeket tesz tönkre, mikor öccsét a pamlagra utalja, udvarhölgyét akarattal hazaküldi, s vére hullásáért halálos ítéleteket követel. (A *hamis tanú*, Zács Klára)

Az Arany-balladák történései nem mindig komorak, tragikusak. A párbeszéddek azonban a *románcballadákban* is mindenkor szellemesek, tartalmasak (karakterkifejezők, szituáció-megvilágítók, értelemkövetítők) maradnak. A *Rozgonyiné* első (négystrófás) dialógus-része a szellemes replikákon keresztül nemcsak a házaspár érzelmeinek frissességét, Cecil asszony temperamentumát, talpraesettőségét prezentálja, de a szerepkonfliktust a legfontosabb szociálpszichológiai attribútumok bevonásával, a *jelmez*, a *környezet*, a *referenciacsoport* megjelenítésével mutatja be. A költemény második beszédcselekvése ugyancsak szellemesen sokértelmű. A király csúfolódva bókoló szavaira a szépasszony minden ponton megfelel: az udvarlást elhárítja, a lekezelést elutasítja, miközben Zsigmond nikápolyi vereségére is céloz. Cicelle harmadik megszólalása ugyancsak tartalmas, rövidségében is lényegkifejező, viszonylatkirajzoló beszédsszólam. A koronás fő veszélyhelyzetben nem sok lélekjelenlétet árul el, a segítséget hozó asszony azonban a triumfálást visszafogva invitálja a gályába elsőként a „magyarok királyát”, s csak azután szólítja meg (meleg, személyes tónusban) férjét.

A *Pázmán lovag* második részében a magyar irodalom egyik legszellemesebb, komikus-humoros párbeszédével találkozunk. Pázmán, a dohogó-zsörtölődő, vígjátéki figura a visegrádi palotába ront be, s az ifjú fejedelem még idejekorán a bohócot állítja a maga helyébe. A rozsdás vitéz a bohócot ki-

rállyal tisztelve belekezd panasz-beszámolójába, de a sérelmi ok felé haladó történetmondást a „felség” folytonosan megakasztja, a panasz okát találgatva, s a vélt megoldást egy-egy ráismerést imitáló kérdés formájában foglalva össze. A bohóc által felvetett ál-okok (a vendégeskedő fiatalok alighanem a gazda vadaskertjébe törtek, netán ittasan összeverekedtek, avagy nem fizettek a szállásáért, vacsoráért) már csak azért is nyilvánvalóan ironikusak, mert a patriarkális rendben alapvető, s a régimódi, vidéki lovag által különösen mélyen tisztelt vendégszeretet negligálását feltételezik. A közbevetések mindazonáltal folyamatosan megerősítik a komikai szituációt, s finoman kiemelik a tévhitben hagyott Pázmán nevetségességét.

Lényegiek, személyközi erőtereket megjelenítő, szimbolikus rendet jellemzők az Arany-balladák megszólító, megnevező formulái is. A páncélos menyecskét *húgomaszonyként* üdvözlő Zsigmond (*Rozgonyiné*), a nádorispánt familiárisan „szolgám”-ként aposztrofáló Nagy Lajos (*Szent László*), az udvarhölgyet „édes lányom”-nak szólító Erzsébet és a testőröket „fiaim”-ként számon tartó Károly Róbert (*Zács Klára*) az Arany balladaira oly jellemző patriarkális világrend építményéhez szolgáltatnak építőköveket, mozaikokat. A *Szibinyáni Jank* első versszakában elhelyezett pontos rangjelölések a ballada kilencedik strófájában nyernek eleven értelmet. Zsigmond „a király, a császár” szép, veretes megszólításban adja meg a tiszteletet „István vajdá”-nak, de úgy, hogy a rangkülönbség azért nagyon is érzékelhető marad, s a királyi kíváncsi azonnali teljesülést sürget. „Tartom a juszt e fiúhoz! / Enyim a fa, az gyümölcse: / Visszakérem. Te kegyelmed / Ebben most már kedvem töltse.” („Nem oly

hangon volt ez mondva, / Hogy sokáig vagy hiába...” – kommentálja az uralkodó szavait maga a történetmondó narrátor is.)

Rendre „élethűek”, tartalmasak az Arany János-i balladahősök izgatott érzelmnyilvánításai is. A grammatikailag korrekt mondatok ilyenkor behorpadnak, a hiányos szerkesztés eluralkodik, a szórend összezilálódik: a *Rozgonyiné* vitéze izgalmas állítmány nélküli, elliptikus kiáltásokkal buzdítja társait rohamra, Zács Klára elakadó szavakkal válaszol atyja unszolására, a kegyetlenségtől mámoros boszorkány szavai pedig valósággal egymásra torlódnak, amint emberhúsrá hívja a gonosz madara-

kat. („Most vitézek! Hajós népek! / Közül-akarattal!”, „Jaj, atyám! Nem – nem – / Jaj, hova kell lennem!”, „Most, ebédre, hollók, varjak / Seregestül, aki van!”) „de nem lassú s elnyújtott beszélgetés, mint valami értekező vagy pásztori beszédben [...] az egyén érzületét mintegy óvatlan perczeiben, indulata s szenvedélye őszinte kifakadásaiban, föltáró” – jellemezte a balladai dialógust műfaji monográfiájában Greguss Ágost,¹⁰ és mi csak bámulhatunk, hogy a magyar költő milyen briliánsan tudta átültetni a gyakorlatba az irodalomtörténész kritikus igényes elveit.

¹ A műfaj nyitó darabja a német August Bürger 1773-as *Leonoréja*. A roppantul sikeres (több kelet-európai irodalom számára is mintát jelentő) költemény a klasszika kényes ízlését, igényes visszafogottságát félredobja, s hatásvadász gesztusoktól (thrillerelemek-től) sem idegenkedve a „kísértetvölégény” motívumban rejlő borzongásra, borzongatásra épít – a halott a sírból kikelve elragadja és végzetes lovas utazásra viszi élő kedvesét.

² Greguss Ágost: *A balladáról és egyéb tanulmányok*. Harmadik, javított s bővített kiadás, Budapest, Franklin-társulat, 1886, 189.

³ Az anapestus és az ionikus a minore antik verslábak. Az előző egy hosszú és két rövid, az utóbbi két rövid és két hosszú szótag kapcsolódásából alakult ki.

⁴ Imre László: *Arany János balladái*, Második, javított kiadás, Szombathely, 2006, 207-208.

⁵ Reuven Tsur: *Ady varázsa – vélt vagy valóságos?*, Holmi, 1991/5, 588.

⁶ Mozaikrimekről akkor beszélünk, ha a rímpár legalább egy tagja két vagy több külön szóból áll. A mozaikrím természetesen erősebb intenzitású az átlagos, szokványos rímnél.

⁷ „Királyasszony kertje / Kivirult hajnalra: / Fehér rózsá, piros rózsá... / Szőke leány, barna”, „Nosza sírni, kezd zokogni, / Sűrű zápor-könyve folyván: / Liliomról pergő harmat, / Hulló vízgöngy hattyú tollán”, „hadd fűzne dalokból gyöngyosorba fűzért”, „Mint bástya, feszült meg romlott torony alján”

⁸ A *Szondi két apródjában*, a *Tengeri-hántásban* addig tartanak a történések, amíg a fiúk és a munkavezető-elbeszélő be nem fejezik a maguk krónikáját, történetét. A *Híd-avatás* kísértetjárása egyetlen óra alatt megy végbe, a *walesi bárdok* döntő részben egy vendéglátó lakoma eseményeit számlálja elő. A *Tetemre hívás* a legfeljebb fertályórákra rúgó középkori aktust részletezi, az *V. Lászlóban* a király riadozása, majd menekülése (a készülő, kitörő, majd megcsendesülő viharral a háttérben) pár órát vesz igénybe, a *Zács Klára* a reggeli templomba menetellel kezdődik és a déli, ebédre hívó harangszóval fejeződik be.

⁹ Performatív megnyilvánulásokon John Austin nyomán olyan nyelvi alakzatokat értünk, amelyek a kimondás által tettselekvést visznek végbe. Közvetlenül, nyilvánvalóan performatív nyelvi elemek például az ítékezés, a végrehajtás, a bocsánatkérés, az esküvés nyelvi kifejezései.

¹⁰ Greguss: *A balladáról*, 187.

AJÁNLOTT SZAKIRODALOM

GREGUSS, Ágost: *Arany János balladái*, Budapest, 1877.

GREGUSS, Ágost: *A balladáról*. Harmadik javított és bővített kiadás, Budapest, 1886.

ZLINSZKY, Aladár: *Arany balladaforrásai*, Irodalomtörténeti közlemények, 1900, 1-30, 129-157, 257-286.

HÁSZ-FEHÉR, Katalin: *A szemlélődő elbeszélői szerepkör Arany balladájában*, Tiszatáj, 1996/10, Diákmelléklet 1-19.

IMRE, László: *Arany János balladái*. Második javított kiadás, Szombathely, 2006.

NYILASY, Balázs: *Arany János balladái*, Szombathely, 2011.

NYILASY, Balázs: *Arany János balladái a történelmi és elolvasási idő tükrében* – NYILASY Balázs: Szavak tánca és árnyéktánca, Budapest, 2014, 19-25.

SZONTAGH PÁL

ARCKÉPVÁZLAT SZEMERJAI SZÁSZ KÁROLYRÓL

Az Arany-émlékév kapcsán a közérdeklődés újra felfedezte magának Nagykőröst, és a nagykőrösi református gimnáziumot. Ismert, hogy az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverése után az alföldi kisvárosban több akadémikus is erősítette a „nagy tanári kart”. Közülük az egyik Szász Károly, irodalomtudós, műfordító, tanár, politikus és egyházférfi, aki sokoldalú műveltsége, munkabírása és közéleti működése révén már életében is kivívta kortársai tiszteletét. Ahogy Hamar István emlékezett rá 1930-ban: „bajos volna hirtelenében megállapítani, hogy az egy testben járt Szász Károly lelki értelemben hány ember volt, s az élet hány téren tette munkálkodását örökké emlékezetessé.”¹

Emlékezésünk időszerűségét nemcsak az Arany-bicentenárium adja, hanem néhány, nemrégiben birtokunkba került kézirat is, elsősorban Szász Károly 1872. február 24-én írt saját kezű önéletírása.² Az életrajzi összefoglalót a nyomtatásban hozzáférhető Szász-idézeteken túl az önéletrajzban található bekezdésekkel tesszük személyesebbé, hitelesebbé.³

GYERMEK- ÉS IFJÚKORA

Szász Károly 1829. június 15-én, Nagyenyeden született idősebb Szász Károly, az erdélyi szellemi élet ismert alakja és Münstermann Franciska gyermekeként. Apja, a nagyenyedi kollégium híres és közkedvelt jogtanára, az Akadémia rendes tagja, maga is polihisztor hírében állt. Jogtanárkodása után a szám- és mértani tanári tisztelet töltötte be a nagyenyedi főiskolán. Nemcsak tanárnak volt jelentős, de „alighanem jelentősebb lett volna poétának is fiánál.”⁴ Ha ez utóbbi megállapításban van is némi túlzás, azt biztosan megállapíthatjuk, hogy az ifjabb Szász Károlynak volt honnan örökölnie szellemi nagyságát, érdeklődő, mindenre nyitott gondolatvilágát. Ugyanakkor az atyai örökség nagy terhet is rótt a fiúra: nehéz lehetett egy olyan férfiú örökébe lépni, aki „az erdélyi ellenzéki mozgalom egyik legkiemelkedőbb alakja”⁵ volt. A fiú, már felnőttként, versben emlékezett meg apjáról:

*Nem hogy tudós is ne lett volna tán,
Szónok nagyobb, vezér eszélyesebb,
Író magasb észröptű, mint apám,*

*– Ámbár ha ismernénk is, keveset! –
De volt egész erkölcsi alkatán
Valami, színaranynál nemesebb;
Miből salak kivál, mit rozsdá nem fog,
Min szebben ég fény, nyil miről lepattog.
/Emlékezés apámra/*

ELSŐ IRODALMI PRÓBÁLKOZÁSAI

Ifjabb Szász Károly gimnáziumi tanulmányait atyja közvetlen vezetése alatt, Nagyenyeden végezte, majd Kolozsvárott tanult tovább, itt szerzett szaktanítói oklevelet is. („Első irodalmi kísérleteim is e korból valók. Egy isk. önképzőkör tagja [melyből a derék tudós Salamon Ferenc vált ki] többnyire szépirodalmi dolgozatokkal foglalkoztam, melynek némely része egy általam szerkesztett ifjúsági zsebkönyvben 1846-ban jelent meg.”)⁶ 18 évesen már egy három felvonásos történelmi dráma került ki tolla alól, mely Eger ostromát dolgozza fel. Ha a mű nem is hordoz maradandó irodalmi értéket („négy-öt ívnyi ügyetlenség, melynek legnagyobb részét a kertünkben lévő nagy körtefa ágain írtam, plajbásszal”⁷), jól érzékelteti a 18 éves ifjú érdeklődését és elszántságát. A fiatal Szász Károly hamar rájött, hogy „egy bizonyos határig mindenki költő lehet, akarattal s igyekezettel, gyakorlat útján”⁸, de kamaszkorában még nem lehetett eldönteni, képes lesz-e átlépni ezen a bizonyos határon. Az első „irodalmi sikerei” még gimnazistaként érték: a VIII. év végi verses oratioja osztatlan elismerést keltett, noha – utólag – maga így írt róla: „tőle /t.i. a műtől/ minden legkisebb költői becslet bátran megtagadhatok.”⁹ Még gimnazista-

ként kezdett pályázatokat beküldeni a Kisfaludy Társasághoz – egyelőre minden látható eredmény nélkül. 1846-ban ugyanakkor a *Szabad székelly dala* című népdalával 4 aranyat nyert a Frankenburg Adolf alapította *Életképekben*.

A gimnáziumban maradandó szellemi hatások érték, s nem csak tanárai révén. A titkos iskolai önképzőkörben olyan társai voltak, mint Jancsó Lajos, későbbi kolozsvári református főiskolai igazgató-tanár, Salamon Ferenc, a későbbi híres történettudós és esztétikus, Róth Pál, későbbi országgyűlési képviselő és még sokan mások. A gimnáziumot követő években ismerkedett össze Kolozsvárott Gyulai Pállal, az ismeretségből levelezés, a levelezésből barátság lett.

Szász Károly első nyomtatott művei is itt, Kolozsvárott jelentek meg Örs álnév alatt, a *Kis követ* című kiadványban. Ugyanakkor a *Természetbarát* című lapban is publikált *Milyen nehéz a föld?* című tanulmányt. Az ifjú Szász ekkor jegyezte el magát végleg a nyilvános működéssel: „A nyilvánosságot s azon gyönyört: nyomtatva látni nevünket! – egyszer megkóstolva, a szomj csak nagyobb lett vele.”¹⁰

Szinte magától értetődik, hogy az ifjú poéta életében eljött az az időszak, mikor szerelmes témájú versek kerültek ki a tolla alól. A mintegy 40 darabból álló *Gyöngyszemek* ciklus, vagy a *Három kebel története* című szentimentális költői beszély, ha nem is költői remek, mindenképpen biztató kísérleteknek nevezhetők. Nem véletlen, hogy Kemény Zsigmond kritikája e művekről kedvező, „csaknem hízelgő”¹¹. Szász ekkor – 1847 táján – már rendszeresen publikált

„A nyilvánosságot s azon gyönyört: nyomtatva látni nevünket! – egyszer megkóstolva, a szomj csak nagyobb lett vele.”

költői műveket az *Életképekben*, a *Hazánkban* és a *Pesti Divatlapban*, bár ekkor még álnév alatt („Hegedús álnév alatt néhány versem jelent meg pesti és vidéki lapokban”). Az *Unió zsebkönyvben* megjelent *Ábránd Liszt zenéje fölött* című műve alatt azonban már a saját neve szerepelt. A művet nemcsak Gyulai – az ekkorra már igaz barátta való kritikus – dicsérte, de idősebb Szász Károly tetszését is elnyerte. Az atya „most már meg van győződve valódi költői tehetségetről”¹² – emlékszik vissza a költő.

Kolozsvári akadémiai tanulmányai alatt sem kerültek el a sikerek Szász Károlyt. Nemcsak irodalmi alkotásaival, de egy számtani s egy jogtani művel is pályadíjat nyert. Életének ebben a szakaszában írta meg első olyan művét, amelyről utólag is elismerően nyilatkozott: az 1847-es *Murány hölgye* volt „első művem, amely némi irodalmi beccsel bír”¹³. Ez a költői beszélye a Kisfaludy Társaság pályázatán 1848-ban 12 arany jutalmat nyert.

A FORRADALOM ÉS A SZABADSÁGHARC IDEJÉN

1848. természetszerűleg fordulópont volt a Szász család életében (is). („1848-ban, a marciusi napok hatása alatt Mentovich Ferencz egykori tanítóm s Gyulay Pál barátimmal „Nemzeti Színek” című politikai költeményfüzért bocsátottam közre Kolozsvárra.”) Idősebb Szász Károly hamarosan Pestre került államtitkárnak, a család pedig vele együtt felköltözött a fővárosba.

A forradalmi események ifjabb Szász Károly líráját sem hagyták érintetlenül: ekkorra datálhatók hazafias versei, mint az *Elcsesettek álmait virrasztom*, a *Szegény, szegény Erdély*, a *Batthyány*, a *Katona-öcsémhez*, a *Bem serege*, vagy a *Honvéd és huszár*.

A kormány Debrecenbe költözésével a Szász család is újból lakhelyet változtatott, ifjabb Szász Károly fogalmazóként tevékenykedett, munkatársa lett a *Martius 15-ke*

című újságnak, majd katonának állt: előbb káplárként majd hadnagyként szolgált. Sze mélyesen volt jelen a Lánchíd fölszedésénél, Arad erősítésénél és a temesvári csatában is. Életének erről a szakaszáról olyan katonaversei is tanúskodnak, mint a *Tisztelet a közkatonáknak* vagy *A budai kaszárnyában*. *Csaták emléke* című versében így írt a nála régebben szolgáló katonákról:

(...)
 Eképp beszéltek harcaikról ők.
 A tábor tüze végsőt lobogott.
 Alusznak már s nem alhatom velök,
 Úgy irigylem a hőst, a boldogot.
 S megszáll a fájdalom... De nem, de nem!
 Még nincs kivíva minden! Nem sokára
 Jó nap, hogy én is büszkén kérdehetem:
 – Emlékszel-é még arra a csatára?

A szabadságharcban aktív szerepet vállaló költő hazafias költészetében kiemelt szerepe van a szülőföldnek, Erdélynek. 1857-ben így emlékezett meg szűkebb pátriájáról:

Hirt se hallok már felőled,
 Erdős völgyes szép hazám!
 Most hogy távol vagyok tőled,
 Most szeretlek igazán.
 Azt a völgyet, azt a bérczet
 Soha nem feledhetem,
 S kél szivemben vágyó érzet:
 Hogy zokogjak kebleden!

/Hazámhoz/

A HAZASZERETET MEGNYILVÁNULÁSA MUNKÁSSÁGÁBAN

A hazaszeretet érzése ekkor azonban még egy szűkebb földrajzi tájegységhez, Erdélyhez kötődik. Jóval később már egy más dimenzióba helyezve a hazaszeretet kérdését, egyik prédikációjában így ír: „A hazaszeretet, bármily dicső erény magában – mégis korlátolt erény, mely természeténél fogva nélkülözi az egyetemességet. Nekünk, korlátolt embereknek való erény, a kik az általános emberszeretet magaslatára nem vagyunk képesek felemelkedni; kik egy ország polgárai vagyunk, s az ugynevezett világpolgárságot meg sem tudjuk érteni s a legjobb esetben is igen kétes becsű erénynek tartani vagyunk hajlandók. ... Közöttünk csak a kiválóbbaknak jut osztályrészül, hogy a családon, s a szorosabb értelemben vett szülőföldön túl egy magasabb fogalomnak – mert sokakra nézve ez csak fogalom! – a hazának élhessenek. ... (A haza) nem csak földrajzi fogalom, nem csak történeti tény. A haza nemzeti, jogi, társadalmi s szellemi életünk valamennyi mozzanatának az összességé. Nemzeti létünket tartotta fenn s védte a bérczek és falak körzete, jogaink s államiságunk százados fejlődése, a mi keretében foglaltatik: nyelvünk és irodalmunk összes emlékei, vívmányai, szellemeket hódító, hevítő, lelkesítő és lebilincselő diadalai foglaltatnak benne. ... A haza oly nagy fogalom, hogy rajta túl emberi korlátoltságunk nem mehet; a haza szeretete oly nagy érzés, hogy kevés kebel fogadhatja be igazán s a melyik befogadta, azt egészen betölti.”¹⁴

A hazáért való tevőleges áldozatvállalás kérdése a már idézett prédikációjában, mint a keresztyén ember Jézustól tanult

kötelessége jelenik meg: „Mindenek fölött pedig tanuljunk tenni a hazáért. Tenni kötelességünket, tenni a mit tőlünk kíván; áldozni időnket, munkánkat; áldozni vagyonunkból, kényelmünkéből; áldozni kedvteléseinket, szélységeinket, előítéleteinket; áldozni – ha kell vérünket, ha kell életünket.”¹⁵

Szász Károly az önkényuralom idején sem vesztette el hitét hazája sorsának jobbra fordulásában: „Szegény, szerencsétlen, de féltett, imádott haza! téged siratunk mi s siralmunk nem is szűnik meg előbb, mintsem ezredévi méltatlan szenvedéseid kiengesztelve lesznek, s szabadság hajnala fogja feledtetni a rabság és kényszer hosszú, rémes éjszakáját; midőn széttéphetjük a gyász fátyolt, mely nemzeti színeinket fedi, letörülhetjük kardjainkról a vért, homlokunkról a verítéket, szemekről a könnyeket, s földet rendítő, eget riasztó kiáltással mondhatjuk: a magyar újra él, mert szabad!”¹⁶

A SZABADSÁGHARC BUKÁSA UTÁN

A szabadságharc eltiprása után a honvédhadnagy-költő Tiszaroffra, a Borbély családhoz menekült. Ebben az időszakban számos verset írt, novellákkal, történeti dráma írásával és angol fordításokkal is foglalkozott („Angolul Debrecenben tanultam valamit, s első olvasmányom, Petőfi ajánlatára, Moore Tamás volt.”) Az elnyomatásban megfogalmazódott, kissé naiv céljait vizsgálva emlékezéseiben így foglalta össze: „francia íróvá képezni magamat, kibujdosni stb. voltak céljaim néha.”¹⁷ Ha emigrálni nem is

emigrált, franciatudásának sokat használt az üldöztetés időszakában.

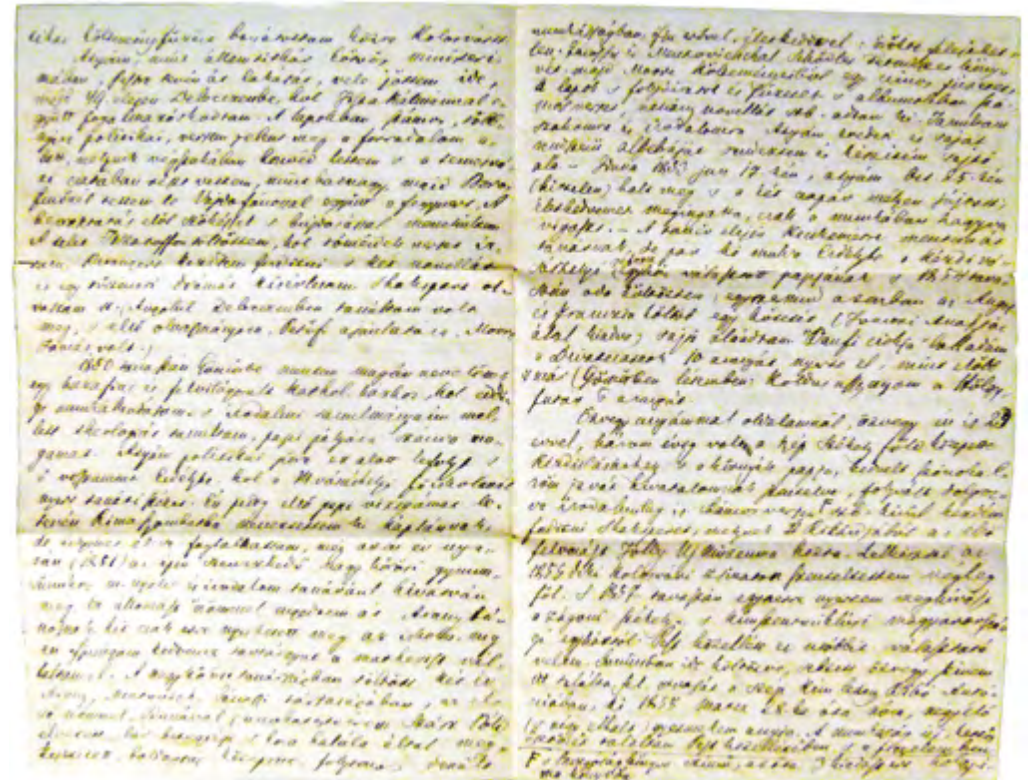
1850-től a Gömör vármegyei Bején lett a Szentmiklósi család („egy hazafias és felvilágosult katól. ház”) 13 éves Aladár fia mellett nevelő. Itt is alkotott, másfél év alatt szinte egy kötetnyi verset írt, köztük nem egyben emléket állít Görgei tábornoknak,

kinnek „áruló” megbélyegzését soha nem fogadta el. Mint ebből is kitetszik, nagy jelentőséget tulajdonított az egyes történelmi személyiségeknek, azok megítélésének. Ugyanakkor nem esett abba a hibába, hogy a nemzet sorsát nagyjai

sorsával azonosítsa: „Oly nép, mely szereti hazáját, erősen áll jogai mellett, s ügye szentségébe vetett hittel bíz Istenben, nem veszhet el (...) A magyar nem veszhet el (...) Nagyjaink elveszhetnek, de a hívek sora csak az utolsó magyarral fogyhat ki e föld színéről!”¹⁸

TANÁRI MŰKÖDÉSE

1851-ben meghívást kapott a nagykőrösi gimnázium irodalomtörténet-tanári állására. („még azon év nyarán (t.i. 1851 – Sz.P.) az épen szervezkedő nagy körösi gymnasiumhoz m. nyelv és irodalom tanárául hívtam meg. Ez állomást örömmel engedtem át Arany Jánosnak, kit csak erre nyerhetett meg az iskola, míg én ifjuságom kedvencz tantárgyát a mathesist vállaltam el.”) Arannyal így kerültek kollegiális viszonyba, s a két ember között mély barátság szövődött. Szász Károly nem vette félvállról a reáltanári munkát: természetani, csillagászati, növény- és állattani köny-

veket fordított és adott ki nagykőrösi évei alatt. („A nagykőrösi tanárságban töltött két év, Arany, Mentovich, Jánossi társaságában, az első nőmmel, Idunával (unokatestvérem Szász Póli) élvezett, bár betegsége és kora halála által megkeserített, boldogság közepette, folytonos derült munkásságban, ifju erővel, életkedvvel: örökre felejthetetlen. (...) Tanultam szakomra és irodalomra. Atyám eredeti és saját rendszerű algebráját rendeztem és készítém sajtó alá.”)

Szász 1852-ben vette el első feleségét, unokatestvérét, a szintén irodalmár, Iduna művésznéven ismert Szász Pólit, akit azonban 1853-ban elveszített. Ugyanebben az évben halt meg szeretve tisztelt édesapja, idősebb Szász Károly is. („A két csapás mélyen sújtott, életkedvem meggingatta, csak a munkában hagyva vigaszt.”)

1853-ban hagyta el Nagykőröst, előbb a kecskeméti gimnázium mennyiségtan-tanára, majd 1854-től három évig volt „a szép Székelyföld közepette Kézdivásárhely s a környék papja, kedvelt szónoka”.

IRODALMI PÁLYÁJA

1857-ben lett a kunszentmiklósi református gyülekezet lelkésze, ahol hamarosan újra nősült („szegény özvegy szívem itt találta fel orvosát a szép kún leány Bibó Antóniában, ki 1858. marc. 28-ka óta nőm.”). Pest közelsége meghozta az irodalmi ismertséget és elismertséget is számára: 1858-ban az Akadémia levelező tagjává választották, 1869-ben az Akadémia rendes tagja lett. Székfoglaló értekezését „A Niebelung-ének keletkezé-

séről és gyanítható szerzőjéről” írta, melyet Arany János és Gyulai Pál bíralt eképpen: „Irodalmunkban oly kevés találtatik e német nemzeti nagy eposzról, s kivált a róla fejlett újabb véleményekről, hogy az értekezés közzé tétele valóságos hézagot fog kitölteni”¹⁹ illetve „Ez értekezés a német irodalomtörténetnek egy oly nevezetes kérdését tárgyalja, mely irodalmunkban érintve is alig volt.”²⁰ 1860-ban, a szabadságharc utáni hosszas szüneteltetés utáni első tagválasztás során lett a Kisfaludy Társaság tagja, később alelnöki rangot kapott.

Tanári pályájának egyik hozadéka, hogy 1861-ben a protestáns középtanodák számára *Magyarország története rövid vonásokban* címmel történelemkönyvet szerkesztett. Ebben olvashatjuk: „Magyarország történelmének, egy nagy s dicső tanúsága van. E nemzet, nyolcszáz éves európai élete alatt sok vészektől hányatott; belső és külső ellenségekkel, gyöngye vagy rossz királyokkal, egymást emésztő pártokkal sokat kellett küzdenie; volt már a végenyészet szélén; de minden veszélyekből, sőt a sír széléről is megmenté önjereje, s fiainak hazaszeretete. Míg egy nemzet, törvényeihez ragaszkodik, hazáját szereti s ősei dicső példáján lelkesül: addig nem vesztet el!”²¹

A kötetben az egyes történelmi korokat versbe szedve is összefoglalja, mint például az alábbiakban:

*Keletről jövének őseink e honba,
Ámde eredetök mély homályba vonva.
Hét vitéz nemzetség jöve hét vezérrel,
Hont szerze s alkotmányt alapita vérrel.
(...)*

*Bölcs törvényeket hoz a hazának István,
Templomokat állít, a népet tanítván.*

*Rendel püspököket, várakat, megyéket,
Erdélyt rendbe hozza, Gyulára vet féket.
Tiszteletet vív ki odakinn s idebent:
Csak kár, hogy behozta azt a sok idegent!*

*Péter gonosz, feslett, – Aba meg kegyetlen,
Megérdemlett véget értek mind a ketten.*

*Jó szívű, de gyöngye király vala Endre;
Alatta az ország nem jöhetett rendre.
Béla bölcs, vitéz is, ritka jelesb nála.
Kár, hogy oly korán jött véletlen halála.
(...)
Mátyás nagy, vitéz, bölcs, hatalmas király
volt.*

*Lesújtá a gonoszt, igazakat pártolt;
Méltó volt, hogy holta után ezt mondhassák:
„Meghalt Mátyás király, oda az igazság”.*

*Gyáva, tehetetlen volt Ulászló szegény!
Miatta gyászfelhők gyűltek a hon egén.
Parasztlázadásnak Dózsa György vezére,
Kegyetlenül jutott a bakók kezére.*

*Nagy zavarban lelte Lajos az országot
S alatta a zavar még magasbra hágott.
Végre a magyarnak a török sir tása
S Mohácsnál a honnak lón pusztulása
(...)*

*József a koronát nem tévé fejére
A hon alkotmányát vaskézzel dönté le.
Mindent csak németté változtatni vágyott,
S egyenlővé tenni nemest és jobbágyott.
Nagyot akart, de az utat téveszté el.
Meg is semmisíté, mit tett, önkezével.*

1865-ben a fülöpszállási kerület országgyűlési képviselőnek választotta a Deákpárt színeiben. Az 1867-es kiegyezés után Szász

állami szolgálatba lépett, a báró Eötvös-féle vallás- és közoktatásügyi minisztériumban lett osztálytanácsos. 1869-től pest vármegegyei, majd jáász-kun kerületi tanfelügyelői megbízatást kapott. („E hivatal temérdek időmet elfoglalja, hogy irodalmi munkálkodást csak lopva s erőfeszítéssel folytathatok.”) Trefort Ágoston minisztersége alatt miniszteri tanácsosi rangra emelték. Trefort Ágostonról még annak életében írt egy „élet- és jellemrajzi vázlatot”, melyben az 1867 utáni korszak emblematikus figurájaként mutatja be Trefortot, ki a közművelődés ügyéért „egymaga többet tett, alkotott, kezdeményezett és lendített, mint bárki más e hazában”²²

Hogy minisztere mellett ő maga is jelentős munkát végzett, azt bizonyítják Balogh László értékelő szavai: „Szász Károly mint kultúrpolitikus fejtette ki nemcsak leghasznosabb, de legmaradandóbb munkásságát (...), s több irodalmi érdeme, mint irodalmi értéke”.²³

LELKÉSZI ÉS PÜSPÖKI SZOLGÁLATA

Még Gömörben kezdett irodalmi tanulmányai mellett magánúton teológiát is tanulni. 1851 tavaszán Rimaszombatban letette papi vizsgáit, s ezen a nyáron írta első komoly prédikációját is unokatestvére, későbbi felesége betegágyánál egy „delejes álomban kimutatott textusra”²⁴ (Jón. II.10.). A papi hivatásról, pályaválasztásáról a következőképpen írt: „Én pap akarok lenni. (...) Szabad, maga vágyai, kedvetelei szerint tudományos, vagy legalább is tanuló és boldog

ember kívánok lenni. (...) Nem pap, hanem művelt ember akarok lenni. (...) Nem a papság maga, amire vágyom, a cél; ez csak az eszköze vágyaimnak.”²⁵

1855-ben a kolozsvári zsinaton szenteltetett fel végleg, majd 1857-től egyszerre hívta meg lelkészének a zágoni és a kunszentmiklósi református gyülekezet („Pest közellése ez utóbbit választatá velem”).

Bár nem volt tudományos teológus, de a „a tudományt pótolta a mélyen érző, igazán hívő, nagy ideálokat kereső és szolgáló szív.”²⁶ Ahogy Ravasz László református püspök írta róla: „Szász Károlyban a pap és a költő összeolvadt, mint a bor a fűszer zamatával”²⁷

Vallásos tárgyú művei 1855 óta rendszeresen jelentek meg. Részint fordításokkal (Zschokke, Miller), részint tanító művekkel (*Kis Biblia, Konfirmációi káté*), imagyűjteményekkel (*Halotti imák, Temei beszégyűjtemény*) és hitéleti művekkel (*Buzgóság könyve*) gyarapította a református teológiai irodalmat.

Kortársai visszaemlékezései szerint mestere volt a szónoklatnak, prédikációi messze gyülekezetein túl híresek voltak. „Szónoki természet volt. Pillanat alatt áthévülő természete, rendkívül gyors fogalmazó és bámulatosan könnyed kifejező ereje valósággal predestinálták őt a szónoki művészetre.”²⁸ Ugyanakkor igehirdetése soha nem voltak öncélú retorikai bravúrok: „költői fellengést, érzélgős romantikát nem lehet találni nála (...) praktikus ember volt, szigorú erkölcsi felfogást vallott (...) éppen ezért igehirdetése pedagógiai jellegű. (...) Ha nézem azt, hogy mi a pedagógiai eszménye, azt kell

mondanom: a jó, békés és erős ember, aki a hagyományokat megbecsüli, a józan észre fölöttébb hallgat, mindenekfelett tisztességes, megbízható...”²⁹

Szász Károly nagy jelentőséget tulajdonított a szó erejének. A már említett cselekvő hazafiság mellett fontosnak tartotta, hogy „tanuljunk a Jézus példájából: szólani, a hol s a mint a haza java kívánja. ... A szó a maga helyén sokszor nagyot tehet, s a szó nem mindig könnyű. ... Mit tehet egy ilyen szó, arról éppen az a márczius 15-ke, melynek ma emlékezetét ujtjuk meg, ad tanúbizonyságot. E napon hangzék a >Talpra magyar!< s a magyar talpra állt, hogy megvédje hazája jogait, hogy alkotmánya sáncaiba bevegje az egész népet, hogy szabadságot és egyenlőséget hirdessen a milliiónak különbség nélkül.”³⁰

Szász Károlyt 1884-ben nevezték ki a dunamelléki egyházkerület püspökévé. Egyházszerete sokan aggódtak, mikor 15 évi állami szolgálat után e kinevezést elnyerte. Félték, hogy már nem elég élő a kapcsolata az egyházzal és félték a túlzott bürokratizmustól is. Szász nem is tagadta, hogy államigazgatási tapasztalatait fel akarja használni egyházvezetői működése során. „A magyar állam és a magyar protestáns egyház érdekei nemcsak ellentétben nem állanak egymással, de sőt szorosán összetartani s egymást támogatni és erősíteni vannak hivatva.”³¹ – mondta.

Püspökként nem maradt hivatali ember, „papír-püspök”. 1884-93 között átfogó püspöki vizitálást tartott az egyházkerület gyülekezeteiben, fő- és középiskoláiban, 280

egyházközséget járt be személyesen. Püspökként támogatta a horvát-szlavónországi, moldva-oláhországi református missziót. Egyházfőként sem tagadhatta meg irodalmár-voltát: rendeztette és katalogizáltatta a teológia Ráday-könyvtárát, elnöke volt annak az egyházi írókból és tudósokból álló bizottságnak, mely a Károli-Bibliát a kortárs irodalmi nyelvre átdolgozta. „1886-tól húsz éven át tucatnyi tudós professzor és lelkész – köztük Szilády Áron, Hunfalvy Pál, Ballagi Mór és Szász Károly – szorgoskodott a munkán. Kigyomláltak egyes régiségeket, ugyanakkor a köznyelvbe szivárgott mondásokat, szöszkerzeteket meghagyták, hogy ne tűnjék idegennek a gyülekezetek előtt a bibliai nyelv. (...) Ez az 1908-as Károlyi-változat sokaknak az igazi magyar Biblia, napjainkban is változatlanul használatban van.”³²

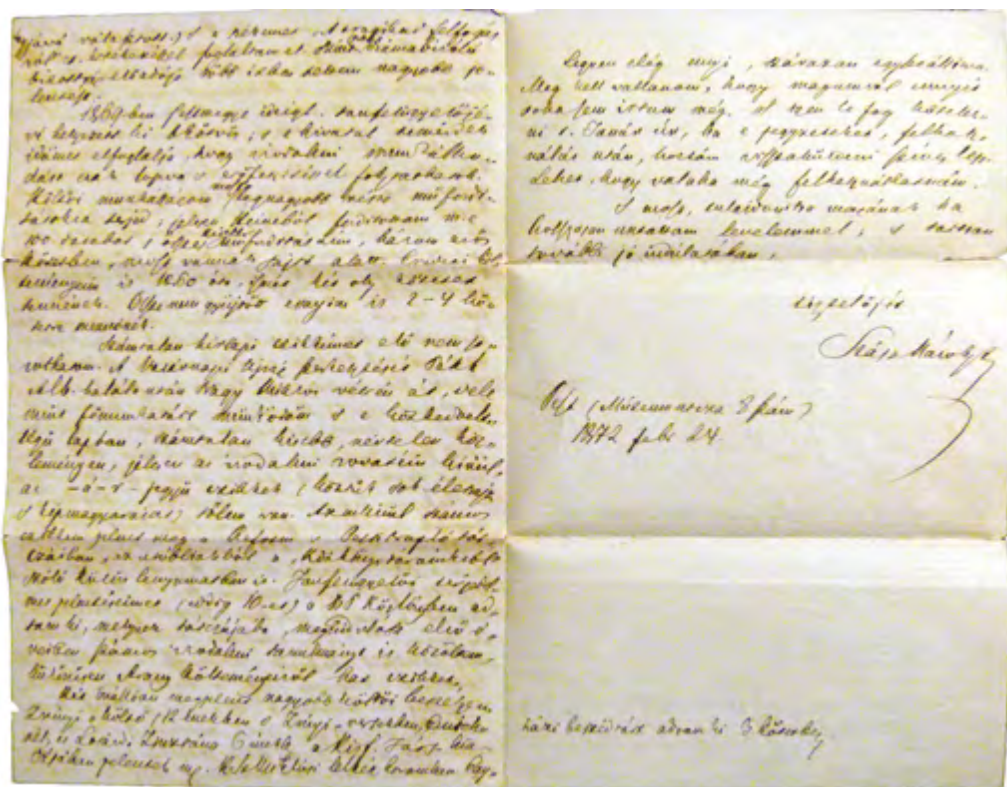
EPILÓGUS

1901-ben „hajlott kora és betegeskedése miatt” lemondott a Magyar Tudományos Akadémia osztályelnöki tisztéről. Ebből az alkalomból a teljes akadémiai osztály levélben fordult egykori elnökéhez: „Fogadja hát Méltóságod sajnálatunk őszinte kifejezését, de fogadja egyszersmind köszönetünket, hogy osztályelnöki tisztét számos éven át oly buzgón teljesítette s mindnyájunk tisztelete és szeretet övezhette körül. Méltóságod nemcsak érdemes elnöke volt osztályunknak, hanem kitűnő tagja is. Egy félszázados írói pályát futott meg szakadatlan munkáságban, mint költő, műfordító, műbíráló, és számos jeles művel gazdagította irodalmun-

kat, a melyek közül nem egyet koszorúzott meg Akadémiánk.”³³

Személyes ismerőinek visszaemlékezése szerint személyiségének meghatározó vonása volt a belőle áradó szeretet. „Kettő volt, amiben nem ismert mértéket, a szeretetben és a munkában”³⁴ – írta róla Vargha Gyula. Fia így emlékezett vissza rá: „Családjában és templomban, hivatalban és irodalomban, s társadalmi forgolódásaiban is mindig a szív vezette, a meleg, ragaszkodó szeretet, mely egyéniségének úgyszólván uralkodó vonása volt.”³⁵ Hogy irodalmárként nem tartozik nemzetünk legnagyobbjai közé, annak oka, hogy bár „költői lírája erősebb volt annál, semhogy epigon lehetett volna, de gyengébb, mintsem eredeti, ujtó tehetségnek tarthatnánk”³⁶

1905-ben bekövetkezett halálakor a Vasárnapi Ujság című hetilap egy közel három oldalas cikkel búcsúztatta, többek között eképpen: „Azt a helyet, mely halálával üresen maradt, kiváló férfiak serege csak összefogva tudja betölteni. Ez a legjobb mutatója annak, mily nagy munkát végzett. Szinte csodálatos munkaerő lakozott benne, a melyhez irodalmunkban csak a Kazinczyé és Jókaié fogható. Életrajza alig egyéb, mint a munka, a folytonos munka eredményeinek felsorolása. Csak az tud így s ennyit dolgozni, a kinek egész lényét a munkájával kapcsolatos nagy célok töltik be. Ha valakiről, Szász Károlyról ezt el lehet és el kell mondani. Dolgozott mindig és mindenütt, a hova dolgozni hívták s mindig a köz javára dolgozott. Nagy darab földet mélyen szántott meg s dús aratása lett belőle a nemzetnek, a mely most sírját beborítja virággal.”³⁷

- ¹ Hamar István: *Emlékezés Szász Károlyra*, Budapest, 1930, 3.
- ² A levélformátumú önéletírás és a később hivatkozott többi kézirat nagyanyám, Dr. Kotsis Ivánné Szász Hedvig hagyatékából került hozzám. Írásomat az Ő emlékének ajánlom.
- ³ E közlemény szoros előzménye a szerzőnek Hazaszeretet, nemzeti érzés Szász Károly munkásságában című, a *Confessio* folyóirat 2000/1. számában megjelent írása.
- ⁴ Trócsányi Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez*, Budapest, 1957, 21.
- ⁵ Uo., 82.
- ⁶ A továbbiakban a forrásmegjelölés nélkül, kurzívval szedett szövegek kivétel nélkül Szász Károly Pesten, 1872. február 24-én írt önéletírásának kéziratából valók.
- ⁷ Szász Károly (püspök) önéletrajza ifjúkoráról, *Budapesti Szemle*, 1938/IV., DCCXXXI., 4.
- ⁸ Uo., 5.
- ⁹ Uo., 6.
- ¹⁰ Uo., 11.
- ¹¹ Uo., 13.
- ¹² Uo., 13.
- ¹³ Uo., 20.
- ¹⁴ Szász Károly: Jézus a hazaszeretben is példányunk, in Szász Károly: *Egyházi beszédek*, Budapest, é.n., 163-164.
- ¹⁵ Uo., 169.
- ¹⁶ Szász Károly: Emlékbeszéd gr. Teleki László felett, in Szász Károly: *Egyházi beszédek*, 276.
- ¹⁷ Szász Károly (püspök) önéletrajza ifjúkoráról, 23.
- ¹⁸ Szász Károly: *Emlékbeszéd gr. Teleki László felett*, 288-289.
- ¹⁹ Arany János bírálatának 1868. november 13-án kelt eredeti kézírata (Szász Károly családi hagyatékából)
- ²⁰ Gyulai Pál bírálatának 1868. november 9-én kelt eredeti kézírata (Szász Károly családi hagyatékából)
- ²¹ Szász Károly: *Magyarország története rövid vonásokban*, Pest, 1861, 160.
- ²² Szász Károly: *Trefort Ágoston*, Pozsony-Budapest, é.n., 3.
- ²³ Balogh László: *Szász Károly angol irodalmi kapcsolatai*, Debrecen, 1942, 6.
- ²⁴ Szász Károly (püspök) önéletrajza ifjúkoráról, 27.
- ²⁵ Idézi Hamar István: *Emlékezés Szász Károlyra*, 8-9.
- ²⁶ Hamar István: *Emlékezés Szász Károlyra*, 8.
- ²⁷ Ravasz László: A pap-literátor, in Szász Károly: *Egyházi beszédek*, V.
- ²⁸ Ravasz László: Szász Károly, mint igehirdető, in Szász Károly: *Egyházi beszédek*, XIV.
- ²⁹ Uo., XV.
- ³⁰ Szász Károly: *Jézus a hazaszeretben is példányunk*, 168-169.
- ³¹ Idézi Hamar István: *Emlékezés Szász Károlyra*, 14.
- ³² A. Molnár Ferenc – Fekete Csaba – Oláh Róbert: *Biblia Sacra Hungarica – A magyar Biblia ezer éve*, <http://biblia.drk.hu/> (utolsó letöltés: 2017.10.20.)
- ³³ Az MTA I-ső osztályának 1901. október 12-én kelt levele Szász Károlyhoz (kézirat Szász Károly családi hagyatékából)
- ³⁴ Vargha Gyula: Szász Károly, *Budapesti Szemle* 1929/616, 466.
- ³⁵ Az 1930-as Magyar Kálvinisták Naptárából idézi Hamar István: *Emlékezés Szász Károlyra*, 4.
- ³⁶ Győry Aranka: *Szász Károly, mint költő* – bölcsészdoktori értekezés, Rimaszombat, 1931, 5.
- ³⁷ *Vasárnapi Ujság* 52. évfolyam/43. (1905. október 22.), 1.

BÁNNÉ MÉSZÁROS ANIKÓ

KIEMELKEDŐ OKM TELJESÍTMÉNYŰ REFORMÁTUS ISKOLÁK JELLEMZŐI

Egy kutatás eredményeinek bemutatása

BEVEZETÉS

A Református Pedagógiai Intézet mérés-értékelési feladatokkal foglalkozó munkatársai az országos kompetenciamérés eredményeit a református intézményrendszer szintjén a 2010-es mérési eredményektől kezdődően vizsgálják, elemzik. Az elemzések eredményeit 2014 tavasza óta évenként megküldtünk intézményeinknek, illetve honlapunkon is tájékozódhatnak az éppen aktuális anyagokról.¹

2016 júniusában az Oktatási Hivatal 5 évre visszamenőleg összeállította az Országos kompetenciamérés adatai alapján a legtöbb hozzáadott pedagógiai értéket nyújtó magyar iskolák listáit.² A listák két terület eredményei alapján készültek:

Az első lista évfolyamonként és kompetencia területenként tartalmazza azon iskolákat, amelyek jobb eredményt értek el, mint ami esetükben a tanulók családi

háttere (CSH-index) alapján várható lett volna. A másik listára azok az iskolák kerültek fel, amelyek tanulói a 8. vagy a 10. évfolyamon jobb eredményt értek el, mint ami az előző mérési eredményük (6. vagy 8. évfolyamos) alapján várható lett volna. Ebben a listában szép számmal szerepeltek református iskolák is.

Célunk volt, hogy meghatározzuk, melyek azok a tényezők, amelyek a hozzáadott pedagógiai érték növelésében a leginkább szerepet játszanak; beazonosítsuk azokat a tényezőket, lehetőségeket, módszereket, szokásokat, melyek hatékonyan működnek.

Mivel intézményünk évek óta ilyen szempont alapján vizsgálta a református eredményeket, ezért az eddigiekben összegyűlt adatokra alapozva egy széles körű kutatásba kezdtünk. Ennek során 52 olyan iskolát kértünk fel a kutatásban való részvételre, akik a fent részletezett listákban az állami és/vagy református összehasonlításban szerepeltek.

A kutatás hipotézise az volt, hogy a hozzáadott pedagógiai érték mértékét nagyon sok tényező befolyásolja, és ezek nagy része olyan, amely át kell, hogy hassa a teljes oktatási-nevelési folyamatot. Célunk volt, hogy meghatározzuk, melyek azok a ténye-

zők, amelyek a hozzáadott pedagógiai érték növelésében a leginkább szerepet játszanak; beazonosítsuk azokat a tényezőket, lehetőségeket, módszereket, szokásokat, melyek hatékonyan működnek; és ezeket, mint jó gyakorlatokat más református intézményeinknek is figyelmébe ajánljuk.

Ezen összefoglaló a református iskolák számára kiküldött 75 oldalas, részletes tanulmány kivonata.³

Az adatgyűjtést on-line kérdőívvel végeztük. Az 52 megkeresett intézmény közül 30 töltötte ki a kérdőívet, további 6 iskolában pedig személyes interjú keretében gyűjtöttünk adatokat. Az interjúk során támaszkodtunk a kérdőíves adatgyűjtés eredményeire, ill. az ott tapasztalt kiegészítése, árnyalása volt a cél. A kérdőívet az iskolák anonim módon, név nélkül is kitölthették, de csak egy intézmény élt ezzel a lehetőséggel. (A kérdőív teljes szövege a [itt](#) érhető el.)

A KÉRDŐÍV EREDMÉNYEINEK ÖSSZEFOGLALÁSA

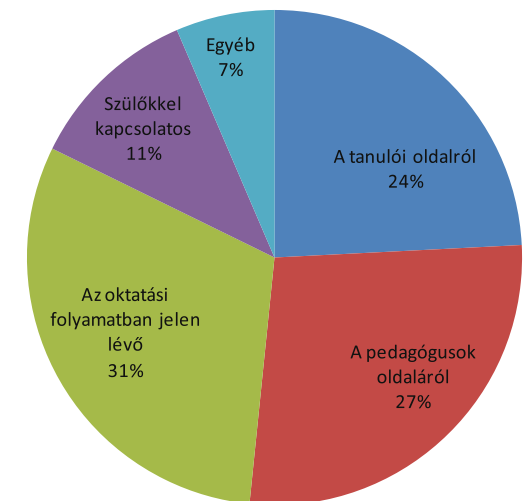
Az eredmények diagramon

A kitöltők között 9 középiskola és 21 általános iskola volt.

A kb. 60 percet igénylő kérdőív kitöltésének végén, amikor a feltett kérdések révén nagyon sok oldalról végiggondolta a kitöltő személy a kompetenciaméréssel kapcsolatos tevékenységeiket és tudatosabban rálátott a saját intézménye munkájára, egy utolsó nagy összefoglaló kérdésben az OKM mérések kimagasló eredményeinek lehetséges okaira kérdeztünk rá.

A sikertényezőkből öt kategóriát lehetett jelezni.

AZ OKM MÉRÉS EREDMÉNYESSÉGÉT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

Be lehetett azonosítani:

- a tanulók oldaláról,
- a pedagógusok oldaláról,
- az oktatás folyamatában megmutatkozó,
- a szülővel kapcsolatban mutatkozó, és
- egyéb sikertényezőket.

A kérdőív összes kérdésének válaszai alapján összegyűjtöttük az OKM mérésben sikeresen teljesítő iskolák legfontosabb jellemzőit. Ha egy ideális iskola e jellemzők mindegyikével rendelkezne, akkor garantáltan kimagasló eredményeket érne el a mérések során. A kutatásban részt vevő iskoláknak gratulálunk, hogy a jellemzők közül többnek is a birtokában vannak, a többi intézményt pedig arra biztatjuk, hogy próbáljon ezek közül minél többet megvalósítani! Az intézményi önértékelésben is fontos szerepet kapnak a mérési eredmények. Az önértékelés tükröt tart az intézmények elé, nem a külső elvárásoknak megfelelés a cél.

A jó OKM eredményt elérő iskola jellemzői A tanulók oldaláról jelentkező „sikertényezők”:

- A tanulók többségének kiemelkedő képességei
- Motivált, együttműködő tanulók
- A feladat tudatosítása a tanulók felé

A pedagógusok részéről jelentkező „sikertényezők” részletezve:

- A tanárok odaadó, lelkiismeretes munkája
- Kollégák felkészültsége
- A pedagógusok szakmai munkája
- Az intézmény nevelőinek évtizedre visszamenő következetes fejlesztő munkája
- A kollegák elhivatottsága
- Átlagosnál jóval magasabban képzett pedagógusok
- Motivált tantestület

Az oktatás folyamatában jelen lévő jellemzők:

- Rendszeres a kompetenciafejlesztés
- A tanulókat felkészítik a mérésre
- Hangsúlyozzák, hogy minden órán, minden pedagógus fejleszt, nem csak a magyart és a matematikát tanítók
- Tanítási órák eredményessége
- Belső vizsgák
- Fejlesztőpedagógusi ellátás
- Iskolapszichológus
- A tanulói kérdőívek előzetesen kioszthatók
- A tanulói kérdőívek begyűjtésére nagy gondot fordítanak (osztályfőnökök)
- Plusz kompetenciafejlesztő órák, matematika és/vagy magyar tantárgynak az adhatóból plusz óraszám.
- Segít a művészetoktatás a tanuló figyel-

mének, koncentrációjának, kitartásának, motivációjának javításában.

- Részt vesznek más, nem kötelező mérésekben (pl. eDIA)
- Szervezett formában van tehetséggon- dozás (pl. Ref EGYMI Értéktermő prog- ramja)
- Serkentő hatású, ha az iskola kénytelen konkurenciaharcot folytatni a tanulókért.
- Az előző évek OKM feladatainak megoldása (feladattípus megismerése és a nagy terjedelmű szövegekkel való munka gya- korlása végett)
- Logikai és táblajátékok használata

A szülőkkel kapcsolatban mutatózó sikertényezők:

- Együttműködő szülők
- A feladat tudatosítása a szülők felé

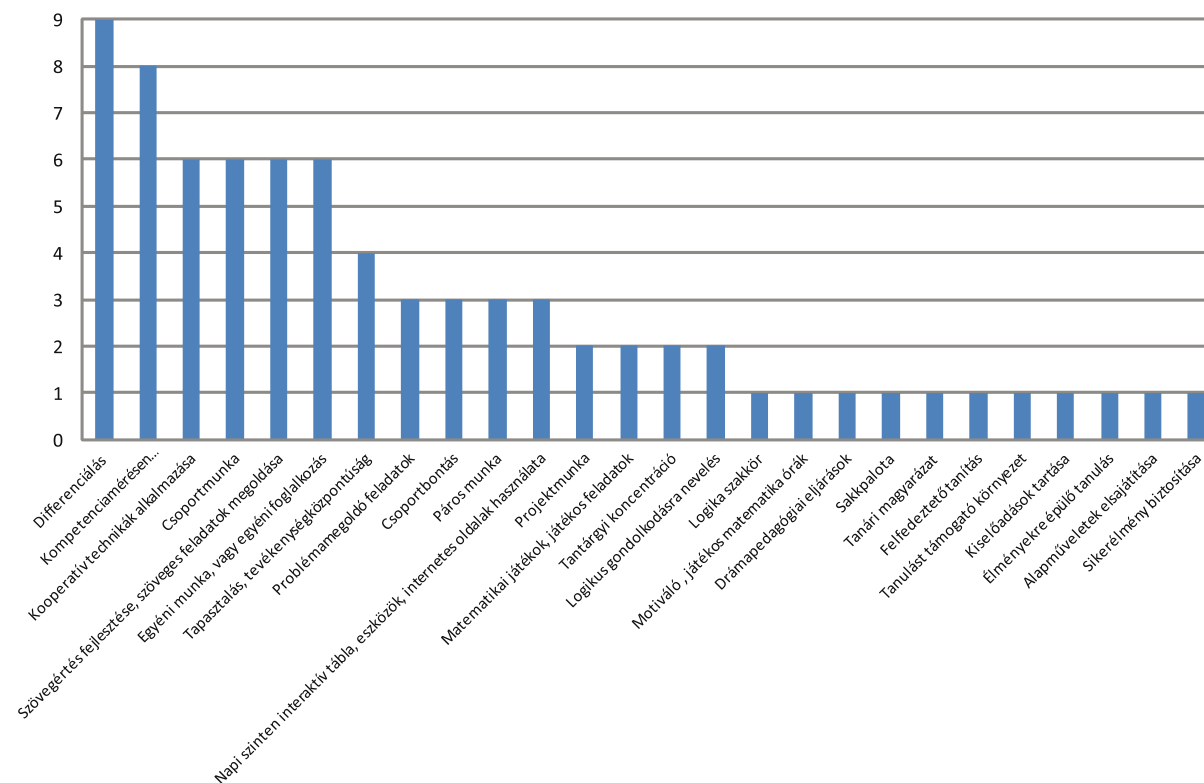
Egyéb sikertényezők:

- Az eredmények visszajelzése az érintettek felé
- Az OKM tervezett, ellenőrzött folyamat

Néhány idézet a „Mit gondol, mely tényezőkre vezethető vissza iskolája OKM méréseken elért eredményessége?” kérdésre adott válaszok közül:

- „Célunk: hogy a kompetenciafejlesztés beágyazottan a személyiségfejlesztő iskolai munkánk célja legyen, az ismeretát- adást felülíró cél.”
- „Odafigyelünk a kompetenciafejlesztésre és tanulóinkkal együtt nyomon követjük a fejlődésüket.”
- „A tantestület elkötelezettségének, magas módszertani kultúrájának.”
- „Egy összehangolt, intenzív fejlesztésen alapuló oktató-nevelő munkára.”

A TANULÓK MATEMATIKAI KOMPETENCIÁINAK FEJLESZTÉSRE ALKALMAZOTT MÓDSZEREK (Előfordulásuk számával megadva)

- „Az elmúlt években ez a terület kiemelt figyelmet kapott az éves munkatervünkben. A következetes hosszú évek munkája vált eredményessé.”
- „Körültekintően járunk el a felkészítésben és a mérés megszervezésében, valamint a mérési eredmények visszajelzésében. A jó kapcsolat alapvető diákkal és szülővel. Érzik ők is, hogy mi komolyan vesszük ezt a mérést.”
- „Az iskola több évtizedes tudatos fejlesztőmunkájának eredményeként a város egyik legnépszerűbb iskolája, kiemelkedő beiskolázási mutatókkal, az átlagosnál jóval magasabban képzett pedagógusokkal maga után hozta azt, hogy az iskola tanu-

lói összetétele is az átlagosnál magasabb színvonalú.”

Matematikai képességfejlesztés lehetőségei

Mivel a mérés a matematika eszköztudást és a szövegértés, szövegalkotás képességét méri, ezért válaszokat gyűjtöttünk arra nézve is, hogy az iskolák milyen sajátos módszereket alkalmaznak ezen képességek kiemelt fejlesztésére.

Itt közöljük azt a két ábrát, amely a **matematika képességfejlesztésre** adott ötletek, módszerek felsorolását tartalmazza az intézményekben való gyakoriságuk szerint sorba rendezve.

A belső mérések évfolyamonkénti megoszlását áttekintve a 8., a 10. és a 4. évfolyamon fordulnak elő leggyakrabban tantárgyi mérések. 4. évfolyamon ezek közül az olvasás felmérése a leggyakoribb (6/21 iskola), ami az intézmények közel 30 %-át jelenti, matematikából viszont csak 3 iskolában van 4. évfolyamon felmérés, ami 15% közeli érték. A 4. évfolyamon már nem kötelező a Képesség- és készségmérés, és úgy tűnik, hogy erre, vagy ilyen jellegű mérésekre az intézményekben sincs igény. A 10. évfolyamon csak néhány tantárgyból mérnek. A belső mérések szervezése a 8. évfolyamon a leggyakoribb. Magyar irodalomból a válaszoló iskolák 50%-ában, matematikából 38%-ukban van belső mérés. Mivel elsősorban a matematika és magyar tantárgyak keretében fejlesztett kompetenciák mérése történik az OKM mérések során, felvetődik a kérdés, hogy a jó eredményt elért iskolák tanulójának kompetenciái erősödnek-e a belső vizsgára való felkészülés során, eredményezheti-e ez a jobb eredményeket? Ezt cáfolni látszik, hogy a 6. évfolyamon szintén van OKM mérés, de belső mérések nem jellemzőek erre az évfolyamra.

INTERJÚK ELEMZÉSE

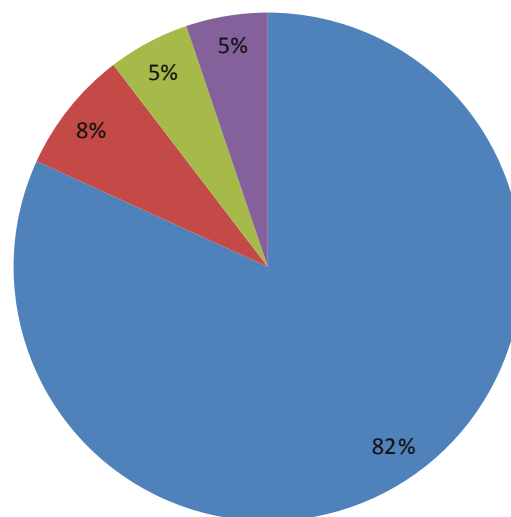
A kérdőíves felmérésen túl megkerestünk 6 iskolát, hogy tőlük is adatokat gyűjtsünk. A 6 iskola kiválasztása a kérdőívet ki nem töltők közül, véletlenszerűen történt. A 6 iskola az ország különböző részein található. A településtípusaik, a tanulói létszám és összetétel különbözősége miatt minden iskolának más volt a története és más az országos kompetenciaméréssel kapcsolatban

kialakult stratégiája. Az interjúk egy része az internet segítségével, on-line valósult meg. Az interjút minden esetben az intézményvezető készségesen vállalta, nem adta át a feladatot a tantestület más tagjának.

Az interjúk nem előre megfogalmazott kérdések mentén, hanem strukturálatlan formában kerültek felvételre. A nyitókérdés volt csak megfogalmazva, hogy „Meglátása szerint miért sikerült az OKM mérésen ilyen jó eredményt elérni az intézménynek?”

Az OKM sikertényezői

AZ INTERJÚK ALAPJÁN AZ OKM MÉRÉS SIKERTÉNYEZŐINEK SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA

- Az oktatás folyamatában jelen lévő
- A tanulók oldaláról jelentkező
- A pedagógusok oldaláról jelentkező
- A szülőkkel kapcsolatban mutatkozó sikertényezők

A beazonosított sikertényezők százalékos megoszlása szerint az oktatási folyamatban jelen lévő tényezők aránya 82%. Ezek mellett 8-5-5%-ban osztoznak a tanulók, a pedagógusok és a szülőkkel kapcsolatban lévő tényezők.

Az oktatás folyamatában jelen lévő sikertényezők

- Az intézményi munka szervezésével kapcsolatos tényezők
- Tantestületi összefogás
- Tanulásszervezés területén megjelenő tényezők
- Egyéni bánásmódot igénylők fejlesztése
- Tanórán kívüli fejlesztések
- Tanulói kérdőívvel kapcsolatos tevékenységek
- Az OKM eredmények feldolgozása területén mutatkozó tényezők
- Részvétel egyéb méréseken
- Innovációk

ÖSSZEFOGLALÁS

A kutatás hipotézise az volt, hogy a hozzáadott pedagógiai érték mértékét nagyon sok tényező befolyásolja, és ezek nagy része olyan, amely át kell, hogy hassa a teljes oktatási-nevelési folyamatot. Mind a kérdőívek, mind az interjúk során arra a megállapításra jutottunk, hogy feltevésünk igaznak bizonyult. A tanulók kompetenciafejlesztése soktényezős és sokszereplős folyamat. Az iskolai munka teljes folyamatát át kell hatnia, és a tanulók sokoldalú fejlesztését a megfelelő szakemberek bevonásával, a korszerű tanulásmódszertani és IKT eszközök alkalmazásával kell megvalósítani. A teljes tantestület elkötelezettségére van szükség, a fejlesztés nem lehet egy-egy pedagógus munkája. A fejlesztés hosszú folyamat, melynek folytonosságát az intézményvezető a mérés(ek) melletti elkötelezettséggel kell, hogy támogassa.

A kérdőív egyes kérdéseire adott válaszok és az interjúk során lejegyzett intézményi jellemzők támpontot adhatnak minden intézménynek a további fejlesztési irányok kijelöléséhez.

Ehhez elégséges anyagi forrást, lelkes munkatársakat kívánunk és kérjük Isten áldását a megvalósításhoz!

¹ <https://www.refpedi.hu/mérés-értékelés-aktualitások>

² http://www.oktatas.hu/koznevelés/mérések/kompetenciamérés/kiemelkedo_teljesitmenyu_iskolak

³ A tanulmány teljes terjedelmében a <https://www.refpedi.hu/mérés-értékelés-aktualitások> linken érhető el.

A KÉRDŐÍVET KITÖLTŐ ISKOLÁK

Kiss Bálint Református Általános Iskola, Szentese
 Karcagi Nagykun Református Általános Iskola
 Szilády Áron Református Gimnázium és Kollégium
 Baltazár Dezső Református Általános Iskola
 Bocskai István Református Általános Iskola
 Sárospataki Református Kollégium Gimnáziuma, Általános Iskolája és Diákotthona
 Karcagi Nagykun Református Gimnázium és Egészségügyi Szakgimnázium
 Tápiószőlős-Újszilvás Református Általános Iskola és Óvoda
 Kecskeméti Református Gimnázium
 Eötvös József Református Oktatási Központ
 Kazinczy Ferenc Református Általános Iskola
 Zsadányi Református Általános Iskola
 Szenczi Molnár Albert Református Iskola
 Arany János Református Gimnázium, Szakgimnázium és Kollégium
 Baksay Sándor Református Gimnázium és Általános Iskola
 Hajdúnánási Református Általános Iskola és Óvoda
 Rózsai Tivadar Református Általános Iskola és Óvoda
 Ceglédi Református Általános Iskola és Óvoda
 Mezőtúri Református Kollégium, Gimnázium, Szakgimnázium, Általános Iskola és Óvoda
 Selyemréti Református Két Tanítási Nyelvű Általános Iskola

Lévay József Református Gimnázium és Diákotthon
 Kálvin János Református Általános Iskola
 Jókai Mór Református Általános Iskola Nyíregyháza
 Bethlen Gábor Református Általános Iskola, Óvoda
 Bethlen Gábor Református Gimnázium és Szathmáry Kollégium
 Vincze Imre Református Általános Iskola
 Gödöllői Református Líceum Gimnázium
 Lorántffy Zsuzsanna Református Óvoda, Általános Iskola, Gimnázium és Kollégium
 Reményik Sándor Református Általános Iskola, Alapfokú Művészeti Iskola és Óvoda
 és még egy iskola, akik nem adták meg a nevüket

INTERJÚT ADÓ ISKOLÁK

Szerencsi Rákóczi Zsigmond Református Két Tanítási Nyelvű Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskola
 Kiskunhalasi Református Kollégium Központi Általános Iskola
 Diószegi Kis István Református Általános Iskola, Berettyóújfalu
 Kálvin téri Református Általános Iskola, Makó
 Endrődi Sándor Református Általános Iskola és Kézilabda Utánpótlás Központ, Alsóörs
 Bocskai István Református Általános Iskola, Papkeszi

A kutatásban részt vevő iskoláknak köszönjük az együttműködést!

VÁRADI-KUSZTOS GYÖRGYI – VÁRADI FERENC

Méhes Balázs (szerk.):

LELKI ARCUNK

Tanulmányok Szcenci Árpád hatvanadik születésnapja alkalmából

A Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó közös kiadásában *Lelki arcunk* címmel 2016-ban megjelent ünnepi tanulmánykötet Szcenci Árpádot, a 60 éves pedagógust, pedagógiai kutatót, főiskolai tanárt, a KRE Tanítóképző Főiskolai Karának dékánját köszönti.

Az ilyen típusú munkák szakmai szempontból egymástól többé-kevésbé távol eső területeken kutatók (kollégák, munkatársak, egykori diákok) írásainak egybegyűjtésére, továbbá személyesebb hangvételre, az adott tudományág művelőjétől elvárt formai keretek, követelmények mellett az esszéisztikus fogalmazásmódra is lehetőséget biztosítanak. A sokszínűség ígérete tehát adott, ami befogadói szempontból mindenképp üdvözlendő, olvasásra serkentő. A témában, formában sokféle ágazó-bogazó írásokat az ünneplés gesztusa és a nagykörösi református tanítóképzés múltjának-jelenének, a szellemi-lelki arc rekonstruálásának kísérlete köti össze. Méhes Balázs (a kötet szerkesztője) és Pap Ferenc kötetnyitó gondolatai világossá teszik a szerkesztői szándékot: „A tanulmánykötettel és annak címével tisztelgünk a százhuszonöt eszten-

dővel ezelőtt született Karácsony Sándor és a hatvan esztendő Szcenci Árpád előtt. *Lelki arcunk* vonásait szeretnénk körvonalazni, mivel van lelki arcunk is.”

Izgalmas – és bizonyára nem véletlen jelenség –, hogy a szerzők neveinek betűrendjében sorakozó tanulmányok közül a kötet közepén éppen egy olyan írás szerepel Lázár Imrétől *Szellem és habitus, hűség és újítás* címmel, mely valódi köszöntő szándékú szöveg. A szerző és az ünnepelt személyes kapcsolatának kulcsmotívuma-

ként elevenedik meg a Karácsony Sándor életművéhez, szinte társas jelenlétének érintéséhez fűződő viszony. A rövid tanulmány zárlatában a korszerű, antropológiai alapozású ökológiai szemlélet és a Szcenci Árpád munkáiból ismert szintetizáló professzionális nevelés modelljének egységes alkalmazhatósága bizonyosságként fogalmazódik meg.

A kötetnyitó tanulmányban Balla Péter a Károli Gáspár Református Egyetem rektoraként, az Egyetem közössége nevében, elsősorban mint tanárt és dékánt köszönti Szcenci Árpádot, az *Encyclopedia of Christian Education* angol nyelvű kézikönyvben megjelentetett magyar vonatkozású (*Keresztény oktatás Magyarországon*) szócikkének fordításával.

Bányai Emőke *Nehezen elérhető gyermek* című tanulmányában három, tárgyilagos leírásban is megrendítő eset bemutatásával kívánja érzékeltetni, hogy a szakirodalom által nehezen elérhetőként definiált gyermeki sorsok mennyire kevésbé táru(hat)nak fel az óvodai-iskolai keretek között. A pedagógusok a tüneteket érzékelik (például a gyermek rosszul teljesít és/vagy közben zavarja az órát, a szülő „érdektelen” stb.); a családi háttér megismerése riasztó, adott esetben annyira megterhelő, sőt traumatikus lehet, hogy szakmai-emberi támogatás nélkül az oktató-nevelő érzelmi egyensúlya is veszélyeztetett. Nem meglepő tehát, hogy a tanulmány szerzője írásában az iskolai tevékenység és a szociális munka érintkezési pontjaira, az együttműködés szükségességére helyezi a hangsúlyt.

Karácsony Sándor nézete a vallástani-társról és a vallásos nevelésről címmel Bogárné Kocsis Judit Karácsony Sándor vallásfelfogásának lényegre törő, ugyanakkor a részletekre is figyelő összefoglalását nyújtja. A tanulmány szerzője a Karácsony-életmű avatott ismerőjeként tárja az olvasó elé a vallástanítás és a vallásos nevelés különbségeiről, céljáról, a vallásos nevelés szintereiről és közösségeiről, a magyar észjárás és a vallásos nevelés kapcsolatáról, valláslélektani sajátosságokról, a pedagógus, illetve a vallásos nevelő személyéről vallott Karácsony Sándor-i nézeteket.

„A tanulmánykötettel és annak címével tisztelgünk a százhuszonöt esztendővel ezelőtt született Karácsony Sándor és a hatvan esztendő Szcenci Árpád előtt. *Lelki arcunk* vonásait szeretnénk körvonalazni, mivel van lelki arcunk is.”

ni sajátosságokról, a pedagógus, illetve a vallásos nevelő személyéről vallott Karácsony Sándor-i nézeteket.

Csáki Gyula Balázs *Az állam (közigazgatás) és a felsőoktatás kapcsolata, különös figyelemmel a minőségbiztosítási kérdésekre* címet viselő

írása meggyőző erővel érvel amellett, hogy a felsőoktatási intézmények lényegében a közigazgatási rendszer részeként működnek, ezért az utóbbiban kifejlesztett és használt minőségbiztosítási eljárások sikeresen adaptálhatók az előbbiben is. Problémaként jelentkezik viszont, hogy maga a közigazgatás is – a piaci szférát némi késéssel követve – számos nehézséggel szembesülve tudta alkalmazni a minőségpolitika más szektorokban bevált módszereit. A szerző rávilágít a felsőoktatás speciális problémáira, és megnevezi azokat a lényeges fejlesztési, beavatkozási aspektusokat, melyek tapasztalata szerint jó eredménnyel járnak.

„Mitől református egy iskola? – kérdik sokan, és keresik a választ is egyben. Talán éppen attól, hogy megpróbálja komolyan venni önnön értékeit (...)” – fogalmaz David István *A reformáció korának énekanya-*

ga és pedagógiai alkalmazásának időszere-rősége című (első ízben 2005-ben közölt) tanulmányában. Az ifjúság egyházzenei neveléséről gondolkodva a szerző felidézi, mintegy kiindulópontként, a Magyar Egyházzenei Társaság e tárgyban (a '90-es években) megfogalmazott dokumentumának fő tételeit, majd egyházzene-történeti, egyháztörténeti és pedagógiai szempontú megközelítést javasol a kérdés kibontására. A történeti áttekintés a mai református énekeskönyvünk XVI. századi anyagának négy csoportját tömören, mégis informatívan ismerteti, ezt követően pedig három bekezdés erejéig ugyan, de rövidségében is meggyőzően érvel a II. Helvét Hitvallás énekléssel foglalkozó részletének az adott kor összefüggésrendszerében történő értelmezése mellett.

A tanulmány – számba véve a pedagógiai vonatkozásokat – bizakodóan zárul: a református egyházi ének tantárgyi bevezetése, ha figyelembe veszi az életkori sajátosságokat, illetve az igei üzenetet, a korai protestáns énekkészlet alkalmazásával ma is elérheti célját. A cél pedig: „a református zenei anyanyelv és a református zenei öntudat kialakítása.”

Fazekasné Fenyvesi Margit *Az olvasástanítás történelmi és módszertani elemzésével* egyrészt valóban történeti áttekintést nyújt, folyamatosan jelezve a ma létező módszerek előzményeiként értékelhető pedagógiai jelenségek, stratégiák történeti szerepét. Másrészt áttekinti az olvasástanítás módszereit képviselő magyarországi programokat, különös tekintettel arra, hogy az egymástól függetlenül vagy éppen egymást kiegészítve működött metódusok hogyan értelmezik és milyen szerepet szának az

olvasástanítás előkészítésének (mind tartalmában, mind pedig időpontját tekintve). A tanulmány a történeti-elméleti háttér átfogó ismertetését követően összetett, ugyanakkor a gyakorlatban alkalmazható, a hiányokat pótolni szándékozó „javaslatcsomagot” mutat be az olvasástanítást segítő, a folyamatot hatékonyabbá tevő eljárásokból.

Fruttus István Levente és Birinyi Márk közösen jegyzett írásukban (*A diakóniai képzés fordulópontjai*) a magyarországi diakónia formálódásának történetét oly módon vázolják fel, hogy a tényszerű adatok mellett – melyek a diakónusképzés kulcsfontosságú eseményeit ismertetik az érdeklődő olvasóval – a képzést végső soron motiváló alap gondolat (Krisztus váltsága iránti hálából fakadó hitvallásos lelkiület és e lelkiület által inspirált minőség, szakmai hitelesség) mindvégig előtérben marad.

Gáspár Tamás és Pataki Istvánné *Intergenerációs akciókutatás az óvoda-iskola átmenetben* című közös tanulmánya a kötet egyik legnagyobb terjedelmű írása. A szerzők rendkívüli alaposággal és meggyőző erővel bizonyítják az akciókutatás módszerében rejlő tudomány módszertani és oktatásfilozófiai lehetőségek értékét. A részletes tudománytörténeti áttekintést követően az egyes pedagógiai részterületekre adaptálhatóság precízen argumentált bizonyítása következik. A záró részben egy, az egyik szerző által kifejlesztett rajzos dalolás néven ismert komplex foglalkoztatási formával is megismerkedhetünk – mint az akciókísérletbe bevonható, progresszív módszertani elemmel.

Kálmán Attila poszthumusz, a család engedélyével angolból lefordított szövege *A Károli Gáspár Református Egyetem alapítását*

mutatja be a résztvevő megfigyelő alaposágával. A forrásértékű kordokumentum a szerzőre jellemző tiszta, szikár egyszerűséggel, a személyes értékítéletet sem mellőzve idézi fel a rendszerváltozást követő „kairosz” akadályokkal, de egyúttal áldással is teli eseményeit.

Vallásos nevelés a református iskolában. Értéktöbbletek a református iskola szellemiségének munkálásában című tanulmányában Lehoczky Mária Magdolna szakmai gondossággal, lendületes, élvezetes stílusban fejti ki, milyen tényezők biztosít(hat)ják azt a lelkiületi pluszt, amely kétségtelen érték-többletként jelenik meg (amennyiben valóban megjelenik) a református oktatásban. A vallásos nevelés a növendékek életének számos területén hozhat növekedést (erről részletesen a tanulmány alfejezetei szólnak); a kulcs minden esetben – vallja a szerző – a „nevelő-növelő” személye, aki Krisztus ereje által végzi szolgálatát.

Méhes Balázs *Orgonaterápia és nevelés* című írása elsősorban a hangszerhasználat missziós lehetőségeire összpontosít. „Amikor orgonaterápiáról beszélünk, nem mondhatunk le az értékalapú megközelítésről, hiszen évszázadokon át mind a megszólalás helye, módja és a megszólaltatott zenemű valós zenei, liturgiai, spirituális értéket képviselt.” Az idézett gondolat vezérfonalára fűzött ószövetségi történet (Sault Dávid hárfajátéka gyógyítja), a XVI -XVII. századi narratívák, a bemutatott illusztráció, továbbá a tanulmányíró saját tapasztalatai, mindmind a zene, és ezen belül is az orgonajáték rehabilitáló, választ kiváltó, preventív hatásának olyan példáiként jelennek meg, amelyek a középpontra, a Szentlélek valódi gyógyulást adó erejére irányítják a figyelmet.

Pap Ferenc *Losontzi István nagykőrösi professzor és éneklésben tanító mester: Kiegészítő adatok és kérdések* című tanulmányában filológiai alaposággal, gazdag jegyzetapparátussal tárja fel az „első kőrösi professzionális pedagógus” életútjának (születési éve, származásának és vezetéknevének pontos meghatározása stb.) kérdéses pontjait, továbbá azokat – a tanulmány szerzője által egyházzene-történeti összefüggésbe helyezett – információkat, amelyek Losontzi énekeskönyvének (az Éneklésben tanító-mesternek) keletkezési körülményeiről, céljáról, utóéletéről tudhatók. Egy eddig ismeretlen Losontzi-kézirat remek bemutatásával, majd a professzor igen rapszodikus nagykőrösi »kultuszának« ismertetésével zárul a tanulmány.

Sepsi Enikő *A tehetség gondozás szakkollegiumi modelljei és szabályozási problémái: a Benda Kálmán Bölcsész- és Társadalomtudományi Szakkollégium esete* címmel vezetőtársként, és a nevelés, tehetség gondozás ügyei iránt elkötelezett kutatóként ajánlja írását. A szöveg részletesen tárgyalja a szakkollégiumi „mozgalom” történeti, jogi és nemzetközi dimenzióit, majd bemutatja a Károli bölcsészkar által alapított intézmény megszervezését: az alapítás szempontjait, és a máris rendelkezésre álló tanulságokat – valamint a remélt jövőképet.

Szarka Júlia írásában az óvodapedagógusok szakmai elkötelezettségének „alkotóelemeit” és a zenei anyanyelv fogalmának jelentésrétegeit vonja vizsgálat alá, azzal a céllal, hogy rávilágítson: az óvodapedagógusok lehetősége és felelőssége a zenei nevelésben (is) nyújtott érték közvetítés. Így válik a tanulmány címében a felkiáltójel

életszerű figyelmeztetéssel: *Elkötelezettség - zenei anyanyelvünkért!*

Szetey Szabolcs *Krisztus foglyai* című írásában a nagykorú tanítóképző százéves jubileumán elhangzott ígahirdetés bemutatására, elemzésére vállalkozik. A tanulmányíró az információgazdag bevezető oldalakat követően mintegy háttérbe húzódik: értelmező, értékelő, olykor finoman polemizáló észrevételei, megjegyzései a nagyhatású ígahirdetőként ismert Ravasz László püspök alkalmi beszédére, annak időszerűségére irányítják az olvasó figyelmét.

Törő Csaba írása, *Protestantizmus az európai politikai hagyományban – rövid emlékeztető* címmel áttekintést ad a nyugati civilizáció újkori változásait – végeredményben a piaci alapú demokratikus berendezkedés megszületését – mindvégig meghatározó bonyolult történelmi folyamatról, amelynek fontos összetevőjeként a protestantizmus a vallási életbe pluralizmust és komolyan vett egyenjogúságot hozott, az államot pedig rákényszerítette arra, hogy legitimitását evilági forrásból nyerje. A tanulmány végén a felvilágosult és felelősségvállaló állampolgár megjelenését bemutató szerző meggyőzően bizonyítja e szükséges fordulat összefüggését a protestáns megújulással.

Várad Ferenc *Az organikus nyelvszemlélet kihívásai – ökológián innen és túl* című esszéisztikus írásában röviden ismerteti a természeti metaforáknak az anyanyelv jelensége spontán megértésében, majd az

ugyanazt célzó tudományos és társadalmi mozgalmaknak a történetében betöltött szerepét. Ezt követően az ökológiai – azt nem ritkán inkább tervező, mintsem leíró funkciójában értő – szemléletnek a nyelvi tudatosságban, oktatásban, politikában, közéletben adódó formáit – és azok problematikus elemeit vizsgálja.

Zsengellér József a kötetet záró tanulmányában, a *Zsidó irányzatok Dániel könyve háttérében?* címében jelzett kérdésre keres választ. Az apokaliptikus témájú ószövetségi könyv keletkezésének és funkciójának terjedelmes szakirodalmát a szerző áttekinthetően foglalja

össze, és jut el a legvalószínűbb végkövetkeztetésig: a viszonylag szűk körben keletkezett irat igen hamar a profetikus könyvek kánonjának részévé vált, és jelentőségét leginkább az adja, hogy akár széles tömegek számára is érthető módon képes üdvtörténeti mondanivalóját közvetíteni.

A tematikájában, sőt műfaji tekintetben is igen színes kötet szövegeit magas minőségigényük mellett összeköti az értelmes nevelés formái iránti elkötelezettség, kíváncsiság, jobbító szándék. Mindennek köszönhetően szakmai tájékozódásra, vagy akár oktatási célra, forrásmunkaként is bátran ajánlható, közérdeklődésre joggal számot tartó összeállítás a Lelki arcunk.

ADATOK ■ *Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó, 2016 (262 old.) ISBN 978-963-414-221-8*

A tematikájában, sőt műfaji tekintetben is igen színes kötet szövegeit magas minőségigényük mellett összeköti az értelmes nevelés formái iránti elkötelezettség, kíváncsiság, jobbító szándék.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Dr. GYŐRI L. JÁNOS Ph.D.

tanár, irodalomtörténész, a Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma és Diákotthona tanára, a Református Művelődés- és Iskolatörténeti Kutatóintézet vezetője.

Dr. habil. NYILASY BALÁZS

irodalomtörténész, egyetemi tanár, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának egyetemi docense.

SZONTAGH PÁL

pedagógiai szakértő, mesterpedagógus, a Református Pedagógiai Intézet igazgatója, a Károli Gáspár Református Egyetem oktatója, absolválta doktorjelöltje.

BÁNNÉ MÉSZÁROS ANIKÓ

mérés-értékelési szakértő, mesterpedagógus, a Református Pedagógiai Intézet pedagógiai szakértője.

Dr. VÁRADI-KUSZTOS GYÖRGYI Ph.D.

filozófia és magyar irodalom szakos bölcész, a Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Karának főiskolai adjunktusa.

Dr. VÁRADI FERENC Ph.D.

magyar nyelv és irodalom szakos bölcész, a Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Karának intézetvezető-helyettes főiskolai docense.

THE CALVINISTIC JÁNOS ARANY

EDITORIAL PREFACE

Pál SZONTAGH

STUDIES

Dr. János GYŐRI L. Ph.D., János Arany and the Calvinistic identity

Dr. habil. Balázs NYILASY, János Arany's ballads in the light of poetry, narrative and dramatic character

Pál SZONTAGH, Portrait outline of Károly Szász

WORKSHOP

Anikó BÁNNÉ MÉSZÁROS, Research report on characteristics of Reformed schools with outstanding OKM results

REVIEW

Balázs MÉHES (ed.), Our spiritual face (Dr. Györgyi VÁRADI-KUSZTOS Ph.D. – Dr. Ferenc VÁRADI Ph.D.)

MAGYAR REFORMÁTUS NEVELÉS

református pedagógiai folyóirat

Megjelenik elektronikusan, évente 4 szám. Letölthető: <http://refpedi.hu/mrn>

ISSN: 1585-7565

Kiadja a Református Pedagógiai Intézet (RPI)

1042 Budapest, Viola utca 3-5.

www.refpedi.hu

Felelős kiadó: Református Pedagógiai Intézet Igazgatója

Főszerkesztő: Szontagh Pál

A folyóirat szakértői lektorálási folyamatot követően jelenik meg. Ennek során egy külső és egy belső lektor (szerkesztőbizottsági tag) véleményezi a beküldött tanulmányt és javasolja a megjelentetését. A szerkesztőbizottság tagjai az MRE elismert, PHD fokozattal rendelkező szakemberei pedagógiai vagy katechetikai, valláspedagógiai területen.

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

Pedagógiai tanulmányok lektorai:

Dr. Szenczi Árpád, KRE-TFK

Dr. Pompör Zoltán, MRE

Drs. Szontagh Pál, RPI

A valláspedagógiai tanulmányok lektorai:

Dr. Siba Balázs, KRE-HTK

Szabóné Dr. László Lilla, PRTA

Dr. Szászi Andrea, RPI

Szerkesztőbizottsági titkár, olvasószerkesztő: Bajnokné Vincze Orsolya

Tördelő: Rezessy Szabolcs

A korábbi évfolyamok számai és a közlési feltételek az RPI honlapján elérhetőek.

A szerkesztőség fenntartja a jogot a kéziratok nyelvi-stiláris javítására, a szerkezeti elemek egységesítésére, a logikai hibák korrigálására és a tipográfia kialakítására.

Az egyes közlemények tartalmáért a szerző a felelős.

© Református Pedagógiai Intézet, 2017